

Leszek Bednarczuk

Akademia Polonijna w Częstochowie

Z POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ PERYFERII POLSZCZYZNY

UWAGI WSTĘPNE

Polszczyzna południowo-wschodnia weszła do literatury polskiej przez twórczość Juliusza Słowackiego i Aleksandra Fredry, podobnie jak północno-wschodnia przez Adama Mickiewicza i jego następców. Do dziś szerokim zainteresowaniem cieszy się Kozaczyzna, Huculszczyzna i folklor miejski Lwowa (tzw. „bałak”). Na temat tej odmianki polszczyzny i kontaktów językowych polsko-ruskich zabierali najczęściej głos urodzeni tu językoznawcy, których poczet otwiera Aleksander Brückner (*Brzeżany), Jan Janów (*Moszkowce k. Kałusza), Stefan Hrabec (*Stanisławów), Franciszek Sławski (*Budzanów k. Trembowli), Maria Karpluk (*Brody), Jan Zaleski (*Monasterzyska k. Buczacza), Zofia Kurzowa (*Lwów). Pisali o niej również Tadeusz Lehr-Spławiński, Stanisław Urbańczyk, Wiesław Witkowski, Józef Reczek, Władysław Parył, Maria Brzezina-Strycharska i wielu innych. Intensywne badania terenowe zapoczątkowali Vjačeslav Verenič, Kazimierz Feleszko oraz Janusz Rieger, pod którego kierunkiem prowadzi je dziś młodsze pokolenie językoznawców z Polski i Ukrainy: I. Cechosz, E. Dzięgiel, H. Krasowska, A. Krawczyk-Wieczorek, L. Nepop, O. Ostapczuk, O. Pocihujko, S. Rudnicki, G. Tymbrowska, O. Zakhutska, a poza tym J. Jaworska (Kijów), J. Klimek, J. Kość (Lublin), A. Kostecka-Sadowa (Kraków), M. Mieszczankowska (Wrocław) i inni.

Celem mojego artykułu jest próba całościowego spojrzenia na (1) kontakty polsko-ruskie, (2) innowacje języka ukraińskiego, (3) początki i rozwój pdw. polszczyzny, (4) jej cechy wspólne i (5) zróżnicowanie terytorialne.

I. KALENDARIUM KONTAKTÓW POLSKO-RUSKICH

955

Porfirogeneta *Λενζανίνοι, Λενζανῆνοι*. Postać fonetyczna oddaje polskie brzmienie (*dj > ʒ*) prasłowiańskiej nazwy **Lędjane*, utworzonej od podstawy **lędo* + *-jan-e*. Do Bizancjum nazwa zapewne dotarła przez węgierskie *Lengyen* [lendjen] (1095) ‘Polska’, toponim *Legyen* (1285), dziś słowackie *Ladzany* (koło Bystrzycy Bańskiej) < **Lędzani*. W pieśniach serbskich o Warneńczyku *ledjarzski kralj, ledjanin*. Brak formantu *-jan-* w przymiotnikach ruskich **lęd(jan)skъjъ* > strus. *ljadskij* > *ljackij*, jak przy innych nazwach plemion: *sever(jan)skъjъ, derev(jan)skъjъ, pol(jan)skъjъ*. Natomiast staroruskie *Ljaχъ* jest mutylowanym hipocoristicum etnicznym w funkcji przezwiska (jak zapewne *Czech*). Praruska postać **Lę(d)χъ* została zapożyczona do litewskiego *Lenkas* ‘Polak’.

981

Wyprawa Włodzimierza Wielkiego na Lachy: „Иде Володимерь к Ляхомъ и зая грады их, Перемышль, Червень и ины грады” (Nestor)¹.

1018

Wyprawa Bolesława Chrobrego na Kijów, gdzie wybito denar z napisem cyrylicyckim БОЛЕСЛАВЪ². Wracając przyłączył Bolesław do Polski Grody Czerwieńskie i wprowadził wielu jeńców, którym być może zawdzięczamy 3 tabliczki z Podebłocia (k. Garwolina) z chrystogramami IXCN, wzorowanymi na bizantyjsko-ruskim IC/XC – NI/KA.

¹ *Повесть временных лет*, Санкт-Петербург 1999 (tzw. Nestor).

² R. Kiersnowski, *O tzw. „ruskich” monetach Bolesława Chrobrego*, [w:] *Studia historyczne dedykowane Henrykowi Łowmiańskiemu*, Warszawa 1959, s. 91–103.

1031

Wyprawa Jarosława i Mścisława na Polskę: „Идоста на Ляхы, и заяста грады червеньскыя опять” (Nestor).

1340–1352

Kazimierz Wielki przyłącza Ruś Halicką do Polski (Litwa – Wołyń, Podole, Bełz, Chełm; 1363 Kijów), w lokalnych dokumentach ruskich pojawiają się polskie słowa.

1387

Mołdawski gospodar Piotr składa we Lwowie hołd Władysławowi Jagielle.

1569

Zygmunt August włącza województwa wołyńskie, kijowskie i brańskie do Korony.

1646

Powstanie Chmielnickiego, początek narodowej świadomości Ukraińców.

1658

Uгода hadziacka między Rzeczpospolitą a Kozackim Wojskiem Zaporskim.

1686

Traktat Grzymułtowskiego: przyłączenie Ukrainy lewobrzeżnej do Carstwa Rosyjskiego.

1772/1793/1795

Rozbiory Rzeczypospolitej (Rosja – Wołyń, Podole; Austria – Ruś Czerwona).

1921

Traktat ryski, granica polsko-sowiecka na Zbruczu.

1925–1935

Marchlewszczy(z)na – Polski Rejon Narodowy na Żytomierszczyźnie.

1936–1938

Likwidacja rejonu, deportacja ludności polskiej z Wołynia i Podola do Kazachstanu.

1943

Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu i w innych częściach Ukrainy Zachodniej.

1944

Granica PRL – ZSRR na Bugu i górnym Sanie (w 1951 przesunięta za Ustrzyki Dolne).

1945–1946

Przesiedlenia ludności (polskiej do PRL, a ukraińskiej do ZSRR).

1947

Wysiedlenie ludności ukraińskiej na ziemie północno-zachodnie lub do ZSRR.

1991

Uzyskanie niepodległości przez Ukrainę; odnowa polskiego życia kulturalnego i szkolnictwa.

II. INNOWACJE JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO

1. Nazwy *Ukraina*, *Ukrainiec*

Jako appellativum *ukraina* ‘pogranicze’ zostało zapisane w 1496 roku³, a jako nazwa regionu pojawia się w dokumentach w końcu XVI wieku:

1590

Konstytucja sejmowa „Porządek ze strony Niżowców i *Ukrainy*” (województwa kijowskie i braclawskie).

1613

Mapa T. Makowskiego „Wołyń Dolny, który nazywają *Ukrainą* lub Niżem”.

1648

Mapa W. Beauplana: „Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo *Ukraina*”.

1659

Akta Sejmu „Woiewodztwa *Ukrainne*” (kijowskie, braclawskie, czernihowskie).

1690

Mapa V. Coronellogo „*Ukraine* ou Pays des Cosaques”.

³ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, т. I–II, Київ 1977–1978, т. II, s. 474.

1898

M. Hruševskij nazwę *Ukraina* rozszerza na wszystkie tereny zamieszkałe przez ludność posługującą się językiem ukraińskim od czasów najdawniejszych po współczesne. W tym rozumieniu nazwa ta weszła w międzynarodowy obieg naukowy. Etonim *Ukrainiec*, według H. Ułaszyna⁴, powstał jak *Zaporożec* na gruncie języka ukraińskiego, ale *Ukraina* jako określenie regionu (Podnieprze) wskazuje na polonocentryczną orientację nazwy.

2. Związki językowe ukraińsko-białoruskie

Jak wiadomo, język ukraiński należy do grupy wschodniosłowiańskiej (ruskiej), a w jej obrębie do ukształtowanej na ziemiach WKL i Korony podgrupy zachodnioruskiej. Mimo wyraźnych różnic najbliższy jest języka białoruskiego, z którym dokonał szeregu innowacji fonetycznych, kilku morfologicznych i wielu leksykalno-frazeologicznych.

Ze względu na geografie do najwcześniejszych innowacji zachodnioruskich zaliczyć trzeba nawiązania karpacko-panońskie: (1) przejście $g > h$ jak w czeskim, słowackim i górnołużyckim, (2) repartycja $u/\underline{u}/v - i/\underline{i}/j$ obecna w słowackim i słoweńskim, (3) dyspalatalizacja, regularna w południowosłowiańskim, obecna w czeskim, słowackim i polskim, rozpowszechniona w ukraińskim, rzadsza w białoruskim. Najważniejsze innowacje fonetyczne dokonały się w epoce Rusi Kijowskiej X–XIII w., kiedy obszar wschodniosłowiański rozpadał się na dwa subareale: archaiczny północno-wschodni oraz innowacyjny południowo-zachodni, obejmujący późniejsze gwary białoruskie, ukraińskie i pd.rosyjskie. Jego granicę wyznaczają: zmiana $g > h$, dyftongizacja oraz proteza nagłosu.

Na ruskich terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego pojawiają się innowacje i utrzymują archaizmy białorusko-ukraińskie. Należą tu: (1) dyftongizacja fonetyczna, (2) proteza nagłosu także w wymowie literackiej, (3) usuwanie pewnych grup spółgłoskowych, (4) żywa zasada sonoryczności, (5) tendencja do kontrakcji, (6) brak fonemu *f*. Dochodzą

⁴ H. Ułaszyn, *Pochodzenie etniczne nazwy Ukrainiec*, Łódź 1947.

do tego zbieżności morfologiczne (deklinacja, 1.pl. czas. *-mo*, przyrostki *-š/n-ko*, *-(cz)uk*, *-iχa*, przysłówki na *-l-*) oraz innowacje leksykalne obu języków, a także wielokrotnie opisywane izoglosy regionalne (poleskie, podlaskie, dnierzańskie). Ich zasięg pokrywa się na ogół z granicami Wielkiego Księstwa⁵.

Sięgające czasów piastowskich i trwające nieprzerwanie do dziś kontakty z językiem polskim, tłumaczą kolejne innowacje zachodnioruskie. Niektóre ze zmian fonetycznych ze względu na zachodniosłowiański zasięg mogą sięgać epoki przedhistorycznej (proteza nagłosu, dyspalatalizacja, wydłużenie zastępcze, kontrakcja). Dodać do tego należy wzajemne wpływy i zbieżności w morfologii, słownictwie i onomastyce.

Zestawione tu archaizmy i innowacje białorusko-ukraińskie pozwalają inaczej spojrzeć na stosunki pokrewieństwa języków wschodniosłowiańskich, gdzie przeciwstawiano język ukraiński (małoruski) rosyjskiemu (wielkoruskiemu), traktując białoruski jako język przejściowy, ale bliższy rosyjskiemu. Klasyfikacji tej można przeciwstawić podział binarny na dwie grupy: wschodnioruską, uformowaną na terytorium Rusi Moskiewskiej, reprezentowaną przez język rosyjski, oraz zachodnioruską, kształtującą się na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego (później Rzeczypospolitej) i reprezentowaną przez dwa różne mimo podobieństwa strukturalnego języki: ukraiński na Rusi Koronnej i białoruski na Rusi Litewskiej⁶.

3. Dialekty ukraińskie a południowo-wschodnia polszczyzna

Nietrudno zauważyć, że dialekty ukraińskie ukształtowały się pod wpływem czynników geograficzno-politycznych, a na ich podłożu lokalne odmianki polszczyzny.

⁵ W. Kuraszkiewicz, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1963, s. 79–86.

⁶ L. Bednarczuk, *Związki fonetyczne białorusko-ukraińskie na tle słowiańskim*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 2004, t. XLIX, s. 31–49.

Północne gwary ukraińskie nawiązujące do białoruskiego, swoiście archaiczne (dyftongizacje, nowe *i < ě* tylko pod akcentem), obejmują Wołyń, przylegające części Polesia, Podlasia i wschodniej Lubelszczyzny – ukształtowały się na obszarze WKL (do 1569), później Korony i zaboru rosyjskiego. Na tym obszarze powstała polszczyzna wołyńska (Łuck, Krzemieniec, Żytomierz).

Południowo-zachodnie, silnie zróżnicowane, zachowawcze dialekty karpackie – to tereny dawnej Rusi Halickiej (później Czerwonej), Małopolski i luźno z nimi związanego Zakarpacia i północnej Bukowiny. Zapewne pod wpływem polskim rozwinęły się tu kontrakcje, wzdłużenia zastępcze, tendencja do dyspalatalizacji. Tu najwcześniej (po 1340) powstała polszczyzna czerwonoruska i (zachodnio)podolska: Lwów, Przemyśl – Sanok, Sambor – Drohobycz, Buczacz – Kuty, Tarnopol, Kamieniec – Płoskirów.

Południowo-wschodnie, innowacyjne dialekty stepowe na niżu historycznej Ukrainy, zostały ujednoczone w wyniku migracji pod wpływem najazdów tatarskich i przyłączenia do Rosji (1686). Największe skupisko ludności polskiej za Zbruczem jest do dziś na wschodnim Podolu (Kamieniec, Płoskirów) i w Kijowie; nieliczne w Odessie, na Zaporozżu, do niedawna w Donbasie. Na podłożu rumuńsko-ukraińskim ukształtowała się polszczyzna bukowińska (Suczawa, Czerniowce) i mołdawska (Kiszyniów). Nawet w Użhorodzie na Zakarpaciu istnieje od 1995 r. Towarzystwo Kultury Polskiej (ok. 200 osób), a dzieci mogą uczyć się polskiego w szkółce niedzielnej.

III. POCZĄTKI I ROZWÓJ PDW. POLSZCZYZNY

Za najstarsze świadectwa południowo-wschodniej polszczyzny można uznać formy i wyrazy polskie w ruskich dokumentach (gramotach, dyplomach, statutach) na Rusi Czerwonej z XIV–XV wieku. *Словник староукраїнської мови* zawiera, według obliczeń W. Witkowskiego⁷, kilkaset zapożyczonych

⁷ W. Witkowski, *Polonizmy w języku staroukraińskim*, „Annales UMCS”, FF XIV/XV, 1996/1997, s. 133–146.

z polskiego leksemów, głównie terminów społeczno-administracyjnych, sądowo-prawniczych, handlowo-rzemieślniczych, religijnych i wojskowych, odpowiednich czasowników i przymiotników, a także wyrazów gramatycznych. Pozwala to mówić o odrębnym polsko-ruskim grafoleksyce, o którego żywotności w czasach Rzeczypospolitej świadczy bogactwo polonizmów u XVII-wiecznych pisarzy ukraińskich oraz ich obecność w dialektach i języku literackim. Z drugiej strony w tekstach staropolskich spotykamy leksykalne i gramatyczne ukrainizmy, co pozwoliło S. Urbańczykowi pisać o [staro]polskim kresowym dialekcie literackim⁸ i jego cechach: krtaniowe *h*, denazalizacja, pełnogłos. Z kolei W. Twardzik i inni badacze⁹ wskazali na pewne cechy ruskie (*e*, *o* > *i*, *u*, denazalizacja) w *Ortylach magdeburgskich* i *Rozmyślaniu przemyskim*. Z czasów późniejszych S. Hrabec¹⁰, T. Minikowska¹¹ i M. Karpluk¹² odnaleźli liczne rutenizmy w literaturze epoki renesansu i baroku, wskazując na ich obecność także u pisarzy z Polski etnograficznej i w dialektach głęboko poza pograniczem polsko-ruskim¹³. Do najbardziej znanych autorów używających rutenizmów należą:

⁸ S. Urbańczyk, *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, [w:] *Studia linguistica in honorem T. Lehr-Splawińskiego*, Warszawa 1963, s. 437–444; S. Urbańczyk, *Polski kresowy dialekt literacki*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Warszawa 1980, t. VI, s. 435–443.

⁹ *Najstarsze staropolskie tłumaczenie Ortyli magdeburgskich według rękopisu nr 50 Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*. Oprac. i wydali: J. Reczek i W. Twardzik, cz. I. *Wstęp – Uwagi ogólne – Charakterystyka językowa*, Wrocław 1970; R. Laskowski, W. R. Rzepka, W. Twardzik, *Kresowizmy w „Rozmyślaniu przemyskim”: pisownia i wymowa samogłosek średnich [e], [o]*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, X, 2001, s. 189–215; R. Laskowski, W. Twardzik, *Samogłoski nosowe w „Rozmyślaniu przemyskim”*, „*Język Polski*” 2005, LXXXV, cz. 1, z. 3, s. 171–184; cz. 2, z. 4, s. 257–267; cz. 3, z. 5, s. 366–377.

¹⁰ S. Hrabec, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*, Toruń 1949.

¹¹ T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*, Warszawa 1980.

¹² M. Karpluk, *Staropolskie studia językoznawcze*, Kraków 2010, s. 227–233, 680–710.

¹³ J. Rieger, *Ukraińskie interferencje w słownictwie polszczyzny w Galicji*, [w:] *Українська мова в Галичині: історичний вимір*, Львів 2011, s. 107–123;

XVI w.

Biernat z Lublina, Stefan Falimierz (z Rusi), Mikołaj Rej (*1505 Żórawno koło Halicza), Jan Herburt (*1508 z Rusi), Stanisław Orzechowski (*1513 Przemyśl), Stanisław Sarnicki (*1532 k. Chełma), Mikołaj Sęp-Szarzyński (*1550 k. Lwowa), Marcin Laterna (*1552 Drohobycz), Adam Czahrowski (*ok. 1565 k. Halicza), Szymon Birkowski (*1574 Lwów).

XVII w.

Stanisław Makowiecki (z Podola), Jakub Łoś (*k. Przemyśla), Wacław Potocki (*1621 k. Biecza), Wespazjan Kochowski (*1633 k. Sandomierza), Szymon Szymonowicz (*1558 Lwów), Józef Bartłomiej (*1597 Lwów) i Szymon (*1608 Lwów) Zimorowicz(e). Pisarze polsko-ukraińscy, głównie wyżsi duchowni prawosławni: Piotr Mohyła (*1596 Suczawa, twórca Akademii Kijowskiej), Joachim Jerlicz (*1598), Łazarz Baranowicz (*1617), Joannicjusz Galatowski (*1620), Stefan Jaworski (*1658) i inni.

XVIII w.

Ignacy Krasicki (*1735 Dubiecko), Franciszek Karpiński (*1741 Pokucie), Franciszek Zabłocki (*1752 Wołyń), Tadeusz Czacki (*1765 Poryck), poeta konfederatów barskich (1768), Antoni Malczewski (*1793 Wołyń), Aleksander Fredro (*1793 k. Jarosławia), Józef Korzeniowski (*1797 Brody).

XIX w.

Seweryn Goszczyński (*1801 k. Humania), Bohdan Zaleski (*1802 k. Humania), Wincenty Pol (*1807 Lublin), Juliusz Słowacki (1809 Krzemieniec), Teodor Tomasz Jeż – Zygmunt Miłkowski (*1824 Saracea, Podole), Stanisław Vincenz (*1888 Słoboda Rungurska), Eugeniusz Małaczewski (*1895 Humań).

XX w.

„Tońko” – Henryk Vogelfänger (*1904 Lwów), „Szczepcio” – Kazimierz Wajda (*1905 Lwów), Józef Łobodowski (*1909 k. Sejn), Andrzej Chciuk (*1920 Drohobycz), Witold Szolginia (*1923 Lwów), Jerzy Janicki (*1928 Czortków) i liczni inni.

A. Kostecka-Sadowa, *Rzeczownikowe zapożyczenia wschodniostowiańskie w gwarach polskich*, Kraków 2015.

IV. CECHY WSPÓLNE PDW. POLSZCZYZNY

Najpełniejszej charakterystyki cech gramatycznych południowo-wschodniej polszczyzny dokonała E. Dziegiel¹⁴, a miejską gwarę Lwowa opracowały Z. Kurzowa¹⁵ i I. Seiffert-Nauka¹⁶. Większość omówionych przez badaczki cech jest rezultatem wpływu języka ukraińskiego, co pośrednio wskazuje na dwujęzyczność użytkowników. Niektóre z tych osobliwości spotykamy również w pnw. polszczyźnie (wileńskiej), co tłumaczy się omówionym wyżej (III, 2) wpływem zachodnioruskim.

Fonetyka

- 1) Redukcja (podwyższenie) nie akcentowanych samogłosek $o > u$, $e > i/y$ i hiperpoprawne obniżenie odziedziczonych $u > o$, $i/y > e$ pod akcentem: *kołomyjka* [kołomejka], *nóżki* [noški]; wzrost frekwencji i/y powstałego z $é$ pochylonego oraz pod wpływem ukraińskim.
- 2) Denazalizacja i rozkład samogłosek nosowych typu *mięso* [m'enso], *wąski* [vonski]; podwyższenie *en*, *on* przed N: *pięć* [pińć], *on* [un], redukcja w wygłosie, np. *idę z panią* [idy s_upan'u], błędy uczniów lwowskich: *idem*, *biorem* / *nad sobo*.
- 3) Repartycja $u/\underline{u}/v - i/\underline{i}/j$ typu ukraińskiego, np. *lwowski* [lvouški], *małpa* [maupa], *pudełko* [pudełko], *śliwki* [śliłki]; *u teatrze*, *u misto*.
- 4) Leksykalne pozostałości pierwotnego mazurzenia w niektórych wsiach.
- 5) Frykatywne artykulacja dawnego r' jako [r^z], zwłaszcza na Rusi Czerwonej i Wołyniu.
- 6) Dźwięczne, krtaniowe h w zapożyczeniach (głównie ukraińskich), wahanie pisowni.
- 7) Palatalność typu ruskiego: (a) miękkie [χ] typu *muchę* [muχ'e] oraz [t'], [d'] w zapożyczeniach: *dit'ko*, *t'ut'un*; (b) asynchroniczna

¹⁴ E. Dziegiel, *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa 2003, s. 139–168.

¹⁵ Z. Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa–Kraków 1985 (wyd. II), s. 73–126.

¹⁶ I. Seiffert-Nauka, *Dawny dialekt miejski Lwowa*, cz. I. *Gramatyka*, Wrocław 1992.

- palatalność spółgłosek wargowych: $p', b', v', m' > pj, bj, vj, mj/mn/ń$;
 (c) identyfikacja $ś, ź, ć$ z sj, zj, cj w postaci spalatalizowanej, np. *pasja* [pas'a], *fuzja* [fuz'a], *racja* [rac'a], dłużej zachowana na Podolu i Wołyniu; (d) miękkie k, g, χ + samogłoska przednia *gęś* [g'ęś], *kępa* [k'empa], *chyba* [χ'iba]; (e) zachowanie miękkiego [l'] oraz przedniojęzykowego [ɫ].
- 8) Osobliwe grupy spółgłoskowe: *śpiewać* [sp'evać], *bolesny* [boleśny], *ślub* [ślub], *szkło* [skło], *zwierz* [źviż]; *wiatr* [v'atyr], *pysk* [pysyk], *chce* [kce].
 - 9) Proteza nagłosu wokalicznego, np. *ł-o / w-o!* i afereza: (in)tyligencja, (a)patytny.
 - 10) Tendencja do akcentu inicjalnego, zwłaszcza w czasie przeszłym typu *p'oszydym*.
 - 11) Zróznicowana fonetyka międzywyrazowa: udźwięcznianie [brad_robil], [ja-g-em był] głównie w sąsiedztwie Małopolski i gdzie indziej (bez wyraźnej geografii); brak udźwięczniania raczej na wschodzie.

Morfologia

- 1) Rzeczownik: (a) nom. fem. *cerkwa, mysza, pania, pieczenia*; wahanie rodzaju: *cygar, gitar, szkarp*; (b) dat. sg. m. *-owi*, np. *bratowi, diabłowi, psowi*; (c) instr. sg. fem. *-ou*, np. *z tą babą* [s tou babou]; (d) voc. w funkcji nom. *wujku, Jasiu*; (e) gen. pl. na *-ów* (uogólniony): *widelc-ów, żwi(e)rzęt-ów*; (f) dat. pl. na *-am* typu *pan-am, żon-am, dzieci-am, kot-am, ludzi-am*, (g) instr. pl. *-yma*, np. *palcyma, włosyma*, (h) ślady liczby podwójnej w niektórych wsiach chłopskich; (i) loc. pl. liczebników na *-och*: *dw-och, trz-och* – pod wpływem ukraińskim.
- 2) Odmiana rzeczowników na *-ista*, np. *maszynist-y, maszynist-ego*.
- 3) Przymiotnik nom. sg. m. na *-ij /-yj* typu *dobr-yj, któr-yj*.
- 4) Zmiany funkcji przypadków: (a) accusativus równy genetiwowi u rzeczowników męskich żywotnych nieosobowych w l. mn., typ *zaprzęgać koniów*; (b) nom. pl. m. rzeczowników osobowych typu *doctory, magiki*, bez nacechowania ujemnego; (c) nieodróżnianie form męsko-osobowych od niemęskoosobowych, np. *te panowi mówili, kobiety spali, dzieci biegli, koni ciągnęli, uszy puchli*.

- 5) Zaimkek: (a) tendencja do unikania enklitycznych form zaimków osobowych; (b) formy zaimka *któren, kaźden* [kuźden]; (c) formy pełne w pozycji enklityk *mnie* ‘mi’, *tobi(e)* ‘ci’.
- 6) Czasownik: (a) zachowanie końcówki 1. pl. *-m*; częste *-mo* z ukraińskiego; (b) analityczne formy czasu przeszłego: *ja pisał, wy mówili* oraz słowa posiłkowego w czasie teraźniejszym: *ja, ty (w)on je(st); my, wy, (w)oni są*; tryb warunkowy typu *my by byli*.
- 7) Słowotwórstwo: przyrostki pochodzenia ukraińskiego, rzeczowniki na *-(cz)uk, -un, -yk, (-eń)ko, -(un)io, -(u)sio/a, -(u/ań)cia, -aga, -icha*; czasowniki na *-iwa-ć, -owa-ć*, przymiotniki na *-owa-ty*.

Składnia

- 1) Genetivus pl. w funkcji accusatiwu, np. *zaprzęgać koniów, pędzić psów*.
- 2) Składnia rządu z liczebnikiem typu: *dwie jaj, trzy niedziel, cztery pułków*.
- 3) Accusativus cum infinitivo, np. *widział go iść* (z niemieckiego?).
- 4) Różnego rodzaju konstrukcje imiesłowowe, zwłaszcza z negacją, np. *nie widzonca idzi; nie myślawszy zrobił; taki mondry bendoncy itp.*
- 5) Osobliwe przyimki: *za niego* ‘o nim’, *za ten* ‘o ten’; *względem* [vzglendym] ‘z powodu’
- 6) Negacja typu: *Co ty ni powisz; Co ona nie robi*.
- 7) Konstrukcja ze spójnikiem *że* w funkcji ‘który’, np. *Weź ten chleb, że tam leży na stoli; coby ‘żeby’, np. Boim si, cobym nie pomylił; za co ‘dlaczego’, za to co ‘dlatego że’*.

V. ZRÓŻNICOWANIE TERYTORIALNE PDW. POLSZCZYZNY

1. RUŚ CZERWONA

Jako nazwa geograficzna (może utworzona od Grodów Czerwieńskich) obejmowała dorzecza Sanu, Dniestru i górnego Bugu. W skład jej wchodziły ziemie: halicka, lwowska, sanocka, przemyska, chełmska

i bełska. Do roku 1340 była częścią Księstwa Halicko-Włodzimierskiego, a w 1349 roku Kazimierz Wielki przyłączył Ruś Czerwoną ze Lwowem i Haliczem do Korony, natomiast Wołyń i Podole z Kamieńcem zajęła Litwa. W XVI w. było to województwo ruskie, a w II RP lwowskie. Najgęściej zaludnioną była ziemia sanocka, najmniej halicka. W połowie XVI w. w całej prowincji było ok. 1490 cerkwi oraz 230 kościołów (parafii łacińskich), w tym 150 w miastach.

1.1. Lwów

Założony około 1250 przez księcia halickiego Daniela i nazwany od imienia jego syna Lwa. Misja dominikańska od końca XIII w. W latach 1340, 1352 wyprawy Kazimierza Wielkiego; 1356 magdeburgia, (?) tłumaczenie orytyli z cechami fonetyki ruskiej. XV–XVI w. polskie osadnictwo miejskie oraz wiejskie¹⁷. W *Pamiętniku Wilczków* (1640–1714) pojawiają się regionalizmy gramatyczne, w tym ślady mazurzenia¹⁸. Liczne osobliwości polszczyzny lwowskiej odkrył w drukach i rękopisach Aleksandra Fredry Jan Zaleski¹⁹:

Fonetyka

- 1) Redukcje *e, o*, np. *kiszeni, si/sy* ‘się, sobie’, z *Helusiu*; hiperyzmy *kołomejka, piewo*.
- 2) Denazalizacja: z *głowo, zsiadajo*; rymy *łupią – głupio, kwiecisto – humorystą*.
- 3) Wahania palatalności typu *spię, weriórki, cichie*; rymy *złączy – ukonczyć; uświęci – ekscelencji*.
- 4) Frykatywne [r^ʒ], np. *gorszki, jarźmio, wierzyć*.

¹⁷ A. Janeczek, *Polska ekspansja w ziemi lwowskiej w XIV–XVI w.*, „Przegląd Historyczny” 1978, LXI, s. 597–620.

¹⁸ I. Rykiel, *O języku Wilczków – mieszczan lwowskich XVII wieku*, „Poradnik Językowy” 1963, s. 34.

¹⁹ J. Zaleski, *Język Aleksandra Fredry*, I–II, Kraków 1969–1975.

Morfologia

- 1) Wahania rodzaju: *inwalid, belek, lejka, (ta) dreszcz, (ta) mocz*.
- 2) Formy osobowe nom. pl. m. z końcówką -y: *dragony, huzary, opiekuny, sąsiady*.
- 3) Brak ruchomych końcówek czasownika: *ja gadał, ty milczał, my mieli, wy zwiqzali*.
- 4) Przysłówki: *słyszno, chrapliwo, leniwo, pieszki 'pieszo'*.
- 5) Przyrostki ukraińskie: *psi-uk, dziew-onka, mam-uńcia, panicz-eńko, brat-eńko*.
- 6) Składnia liczebnika: *dwie córek, trzy godzin*.

Pod koniec XIX wieku ujawnia się we Lwowie „bałak” (od *bałakać* ‘mówić, opowiadać’ z ukraińskiego), jako miejski folklor – gwara „baciarów” (nazwa od zawołania węgierskich z pochodzenia policjantów: *megai batyár* ‘stój włóczęgo’). Tę formę polszczyzny miejskiej skrupulatnie opracowała Z. Kurzowa²⁰, a po niej I. Seiffert-Nauka²¹.

MOŚCISKA. Miasteczko przy granicy z Polską; gwara bada A. Kostecka-Sadowa²².

Fonetyka: redukcja nieakcentowanych *e, o > i/y, u*, ślady *ǎ*, np. *grał* [groł], wahania i zanik nosowości, np. *čenstu, mendalik, konklusz, mn'asto*; wahania spirantów: *ślub* [šlub], *szklanka* [sklanka], *śpi* [sp'i]; dźwięczne *tv, kv, krv*; uproszczenia grup spółgłoskowych: *trzeba* [čeba], *scyzoryk* [cyzoryk], *wstrętny* [strentny], *pastwisko* [paśw'isko], *kazalnica* [kazańnica]. Morfologia: zmiany rodzaju, np. *kotleta, parasola, pudra; cerkwa, mysza*; przypadki: sg. gen. *stoł-a*, dat. *pan-owi, ps-owi*; pl. nom. *Polak-i, ksendz-y*; dat. *kot-am, serc-am*; analityczny czas przeszły: *ja był, my byli*.

Składnia: konstrukcje typu *kozy się paśli; mamy psów*.

²⁰ Z. Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa i Kresów...*, dz. cyt.

²¹ I. Seiffert-Nauka, *Dawny dialekt miejski...*, dz. cyt.

²² A. Kostecka-Sadowa, *Współczesna polszczyzna południowokresowa na przykładzie Mościsk i okolic (uwagi o fonetyce i fleksji)*, „Język Polski” 2005, LXXXV, s. 230–241; A. Kostecka-Sadowa, *Słownictwo gwar polskich w Mościskach i wsiach okolicznych*, [w:] *Słownictwo kresowe. Studia i materiały*, Warszawa 2008, s. 113–160.

1.2. Podniestrze

KOMARNO²³. Kilka polskojęzycznych wsi: Chłopy, Tuligłowy, Buczały, Malinów; nazwy zanotowane już w XV wieku. Cechy fonetyczne: wąskie *o*, szerokie *ę*, denazalizacja wygłosu, nieakcentowane *e*, *o* > *i*, *u*, zębowne *ł*, brak mazurzenia, spalatalizowane wargowe, opozycja /*χ*/ - /*h*/, udźwięcznienie międzywyrazowe.

LUBLANY²⁴. Wieś polsko-ukraińska koło Sambora.

Fonetyka: nieakcentowane *e*, *o* > *i*, *u*, rozkład i denazalizacja wygłosu, ślady *ǎ*, miękkie *l'*, spalatalizowane zwarto-szczelinowe, *śv* > *sf'*, udźwięcznienie międzywyrazowe.

Morfologia: dat. sg. -*owi*, dat. pl. -*om*; czasownik *byliźmy*, *vz'ęła-żem*, *jagem miała*, *ja vz'ęła*, *była świentowała*.

Składnia: formy typu *panny mn'eli*.

DROHOBYCZ. P. Parylak²⁵ wskazał na bogactwo zdrobnień, np. *dopier-usieńko*, *-utko*, *-uteńko*, *-uteneńko*, *-uteneczko*. Przytacza liczne regionalizmy (niektóre znane w Kamieńcu) i pewne archaizmy: *abo*, *barz* 'bardzo', *błycha* 'pchła', *cerkwia*, *chocia*, *co 'że'*, *dzisia*, *dźwierze*, *hnet*, *ino*, *ju(ż)*, *kilko*, *lin-w-a*, *mać*, *mieśce*, *miesiąc* 'księżyc', *myga*, *mytka* 'dziwka', *ondzie* 'oto tam', *ośdzie* 'oto tu', *pczoła*, *potop-a*, *ranniejszym*, *sobotni(ejszy)*, *portki*, *stryk*, *sywula* (o krowie), *tyćko*, *wczora*, *wedle*, *wielgi*, *wszędy*, (za)czepiny, *zmyja* 'zmija', *zomierz* 'żołnierz', *żydownia* 'żydostwo'. Frazemy: *abym tak dychał*, *baj duże* 'byle co', *co ci nie recht*, *idzie deszcz*, *krajne słowo*, *nogom dać znać*, *rachmańska Wielkanoc*, *wydychajcie zdrowi*, *na zbytki robić*. Wskazuje na osobliwości fonetyczne: *budźcie*, *chto*, *hnet*, *kuźdy*, *letki*, *nieslam*, *piaty*,

²³ W. Harhala, *Gwara polska okolic Komarna*, „Lud Słowiański” 1934, IIA, s. 55–91, 156–177, (reprint) *Studia nad polszczyzną kresową*, IX, s. 155–191.

²⁴ I. Cechosz, *Uwagi o gwarze wsi Lublany koło Sambora*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, IX, s. 87–90.

²⁵ P. Parylak, *Prowincjonalizmy mowy polskiej w Drohobyczu i jego okolicach*, 1877, (reprint) *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, II, s. 341–363.

sztery, telko, wucho, wielgi, zemgleć; fleksyjne: pl. nom. *ręk-i*, dat. *ręk-am*; zaimek: *sy* ‘sobie’; czasownik: *pisz-u, wziu w i poszew, ja był, my byli*. Miasto wydało pisarzy Brunona Schulza, Kazimierza Wierzyńskiego i Andrzeja Chciuka, autora *Atlantydy*²⁶ – Opowieści o Wielkim Księstwie Bałaku, czyli południowo-wschodniej polszczyźnie kresowej: „kraju rozciągającego się na zachód daleko poza Przemyśl [...] Na północy granice wyznaczały mu Brody [...] Zdołbunów [...] na wschodzie rzeczka Zbrucz [...] na południu kraj Bałaku sięgał po Czarnohorę, Gorgany, Bieszczady, po słoneczne Pokucie” (s. 20).

DELEJÓW (A. Saloni 1914)²⁷. Koło Halicza i pobliskie wsie szlacheckie, w których w polskiej gwarze występuje: (1) przeciąganie akcentowanych głosek, (2) pochylone *e > i*, (3) wygłosowe *-ę, -ą* [i/y], (4) różnice w odmianie przypadków i (5) rekcji czasownika. Polskie nazwiska mieszkańców i nazwy terenowe. Według zapiski kościelnej: w r. 1401 Jan Rola, ówczesny właściciel Delejowa dla ludności polskiej ufundował kościół i parafię rzym.-kat. założył. Anegdota o mieszanu gwary: „Iszło dwie panny z odpustu i pyta si jedna drugij, co sobi kupiła: – Hanuško, Hanuško! A ty co sobi kupiła? – Kupiłam sobi bułki, tajśmy zjadli z Wasylko. A ty co sobi kupiła? – Ja sobi kupiła kurunki, żebym miała pacier odmówić”²⁸.

1.3. Podkarpacie polskie

W latach 1031–1340 granica Rusi Czerwonej (w XVI wieku woj. ruskiego, później lwowskiego) przebiegała na Jasiołce–Wisłoku–Sanie–Wieprzu, stanowiąc granicę mazurzenia; dalej na wschód sięgają pochylenia. W regionie Przemyśl–Lubaczów–Jarosław–Sanok występuje zjawisko „bałaku” (redukcje nieakcentowych *e, o*).

²⁶ A. Chciuk, *Atlantyda. Opowieść o Wielkim Księstwie Bałaku*, 1969/2015.

²⁷ A. Saloni, *Zaściankowa szlachta polska w Delejowie*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne AU” 1914, XIII, s. 3–151.

²⁸ Tamże, s. 8.

PRZEMYŚL. Wspomniane wyżej ukrainizmy fonetyczne w *Rozmyślaniu przemyskim* wskazują na region, ale samo miejsce powstania zabytku nie jest znane. Nieliczne rutenizmy słownikowe występują w twórczości przemyslanina Stanisława Orzechowskiego. Język archiwaliów przemyskich XVII–XVIII w. badały H. Kamińska²⁹ oraz H. Wiśniewska³⁰, która notuje:

Fonetyka

- 1) Wahania *e/i, y – o/u*: *dzin, uczyłym, ugolem* ‘ogółem’; *it > et: bełem, robięlam*.
- 2) (De)nazalizacja: *bedzie, bendu(n)c, pąn, robiąnc, warujo, wienzenie*.
- 3) Miękkie *l'*: *alie, liata*.
- 4) Wahania *ś/š/s*: *Przemyszla, spital, stuka, szwięty*.
- 5) *r/rz/ż*: *prszesz, try, zrucic; ch/h*: *hłopiec, rahunek*.
- 6) *u/v/t*: *wizłolony, awogustynki*.
- 7) Uproszczenia grup spółgłoskowych: *mieskie, poszed, styry, wszytka*.
- 8) Tendencja do protezy nagłosu: *i-insze, w-oica, h-atłasu*.

Morfologia

- 1) Deklinacja: (a) wahania rodzaju: *łodzia, litra, butel*; (b) częsty gen. sg. m. *-a*.
- 2) Analityczny czas przeszły, np. *my obrali* i *zaprzeszły*, np. *które był dał*.
- 3) Częste imiona ruskie, np. *Fedko, Hawrilo, Iwan(ko), Miško, Paraska, Waško, Waselko*.

Dzisiejsza gwara miejska Przemyśla, Jarosławia i Lubaczowa przypomina lwowską.

BIRCZA. Ok. 30 km na południe od Przemyśla, gdzie urodzona Agata Kwaśnicka-Janowicz³¹ omówiła ukrainizmy słownikowe w obrzędowości weselnej subregionu.

²⁹ H. Kamińska, *Regionalizmy kresowe w nazwach osobowych dawnych Przemyslan*, „Rocznik Przemyski” 1986, XIV–XXV, s. 93–114.

³⁰ H. Wiśniewska, *Polszczyzna przemyska wieków XVII–XVIII*, Wrocław 1975.

³¹ A. Kwaśnicka-Janowicz, *Polsko-ukraińskie związki leksykalne w zakresie obrzędowości weselnej*, Kraków 2005.

SANOK – RYMANÓW. W południowej części ziemi sanockiej do przesiedleń w latach 1945–1947 używane były dialekty ukraińskie: w Beskidzie Niskim – łemkowski, w Bieszczadach – bojkowski, a na północny-wschód od Sanoka – nadsański, który oddzielała od bojkowskiego dolina Sanu, a z łemkowskim stykał się on na niewielkim odcinku w pobliżu Sanoka. Z obszarem polskim dialekt nadsański graniczył na zachód od Sanu, gdzie wsiami ukraińskimi były: Pakoszówka, Jurowce, Jabłonica (Ruska), Srogów, Lalin, Izdebki, Wara, Łubno. Pomiedzy Wisłokiem a Sanem istniało pogranicze etniczne udokumentowane w onomastyce polsko-ruskiej i w sieci parafii rzymsko- / greckokatolickich. Południowa, górską część regionu, została zaludniona w wyniku tzw. kolonizacji wołoskiej w XV–XVI wieku przez Łemków na zachodzie, a Bojków na wschodzie. Granica pomiędzy nimi przechodziła doliną Osławy. Natomiast tereny wokół Sanoka po Brzozów i Dynów zajmowali ukraińscy Dolinianie³², z którymi związani byli zapewne tzw. **Zamieszkańcy** w zakolu Wisłoku między Krosnem a Strzyżowem, zwani przez Łemków spod Krosna – *zamyszannyj narid*. Większość mieszkańców tych wsi była wyznania greckokatolickiego. Posługiwali się gwarą ukraińską o bardzo silnych wpływach polskich, co uzasadnia ich nazwę.

Etnogeneza Zamieszkańców nie została dotychczas wyjaśniona, ale na pewno nie byli Łemkami. Nazwy wsi pojawiają się w XIV–XV wieku: 1392 Pietrusza Wola, 1418 Krasna (*Krostna), 1471 Czarnorzeka, 1493 Oparówka; pozostałe z XVI w.: 1581 Blizianka, Gwiżdżianka, Bonarówka, Rzepnik, 1582 Węglówka, później przysiółki Bartkówka i Budy Wysockie. Informacje o cerkwiach i parochach spotykamy dopiero w XVII wieku. W 1945 prawie wszyscy mieszkańcy zostali zmuszeni do wyjazdu na Ukrainę. Profesor Józef Ziłyński³³ (rodem z Krasnej), stwierdził w zapożyczeniach polskich obecność jednej samogłoski nosowej [ą] (stan polski XV wieku), np. **gąba* > *gamba*, **krzątać się* > *krjantaty-śa*, **obczążki* > *uopcząšky*, **pączak* > *pączak*,

³² M. Лесів, *Українські говірки у Польщі*, Варшава 1997.

³³ J. Ziłyński, *Samogłoski nosowe w gwarze wsi Krasna*, „Prace Filologiczne”, XII, 1927, s. 375–394.

a w nowszej warstwie [ę] i [ɔ], np. *nędza* > *nęza*, *wędka* > *wentka*, *chomąto* > *χomomta* i liczne inne z zachowaniem, antycypacją i rozkładem samogłoski nosowej, co dowodzi dawności i intensywności kontaktów. Inne wpływy polskie: (1) proteza, np. *j-astriab*, *ɹ-osika*, *ɹ-owad*, *ɹ-uzda*, rzadka w łemkowskim, obecna w bojkowskim i nadszańskim, (2) ślady mazurzenia, np. *sestyj*, *styry* ‘cztery’, *sapka* ‘czapka’ jak w polskich gwarach na zachód od Strzyżowa, (3) ślady samogłosek pochyłonych, np. *nimo*, *mioł*, *powidoł*, (4) liczne polonizmy leksykalne, często gwarowe, m.in. przysłowki (*j*)*eno*, (*j*)*acy* w znaczeniu *łem* ‘tylko’.

Polskie gwary Podkarpacia nie wykazują wyraźnych innowacji (nie licząc znanej na zachodzie zmiany *aj* > *ej*: Nisko – Sanok – Nowy Sącz). Rozdzielają je natomiast pewne izoglosy (Jasło–Leżajsk: mazurzenie; Łańcut–Brzozów: pochylenia, labializacje; gen. fem. na *-e*, superlativus *na-*; formy typu *chłopy kosili*). Od wschodu pojawiają się cechy ruskie (formant *-ko*, liczebniki typu *dwie jaj*, formy *chłopy kosili*). Najdokładniej została zbadana gwara okolic Rymanowa przez O. Chomińskiego³⁴, który poczynił szereg uwag na temat pogranicza polsko-ruskiego w początku XX wieku, opisując polską gwara wsi między Krosnem, Duklą a Sanokiem, m.in. Iwonicz, Lubatowa, Haczów, Posada Jaśliska, Długie, Pisarowce, Bukowsko, Niebieszczany i Poraż na wschodzie. Uwzględnił też wsie mieszane polsko-ruskie: Królik Polski, Besko, Nowosielce, Tarnawę Górną.

Fonetyka

- 1) Zmiana *aj* > *ej*: *fajka* [fejka], *daj* [dej].
- 2) Samogłoski pochyłone: *zagon* [zãgũn], *kaleka* [kalika], *chleb* [χl'yp].
- 3) Tendencja do dyftongizacji *o* > *uo*, *e* > *ie* pod akcentem, np. *kogut* [k^uogut], *niebo* [nⁱebò] i redukcji sylabie nieakceptowanej, np. *koniecznie* [kuńečńe], *łopatka* [ɹò/ũpatka]; jak w polszczyźnie przemysko-łwowskiej i w języku ukraińskim.

³⁴ O. Chomiński, *Dialekty polskie okolic Rymanowa*, „Materiały i Prace Komisji Językowej AU”, VII, 1915, s. 75–182.

- 4) Tendencja do wymowy o [ö] typ *dobra krowa* [d^höbra kr^höva], jak w okolicach Tarnowa oraz Jasła: *klocek soli* [klecek seli] i Biecza: *Zośka, torba w bruździe* [Ześka, terba v bryźże].
- 5) Ślady mazurzenia koło Żmigrodu i dalej na zachód.
- 6) Frykatywne wymowy rz [r^z], np. *jarzmo* [jaržmo], *źniwo* [ržniwo], *wierzba* [výržba], jak w polszczyźnie lwowskiej.
- 7) Miękkie wymowy l [l^ʰ]: *las* [l^ʰas], *kula* [kul^ʰa], *len* [l^ʰyn].
- 8) Proteza j-/v-/h-/χ- lub jej brak w nagłosie wokalicznym, np. *akacja* [v-akac], *onegdzy* [v-onegdzy], *jaskry* [askry], *już* [uś], *Adam* [H-adom]. Przyimek w [h/χ] np. w *Besku* [h₁Bošku], w *piecu* [χ₁pecu] jak w sąsiednich gwarach ukraińskich.
- 9) Ślady wymowy dźwięcznego [h], np. *hruby* (Niebieszczany).
- 10) Epenteza palatalności: *lezie* [lejże], *wozić* [vojozić], *jastrzqb* [jaiščomp].

Morfologia

- 1) Imiona na -o i -u (z vocatiwu) *Frań-ò, Michal^ʰ-ò, Grześ-u*.
- 2) Collectiva (typu *bracia*): *advokać-a, rekruc^ʰ-a, kamrac^ʰ-a* (Bażanówka).
- 3) Feminina ruskie na -iχa, np. *Zaważ-iχa, Farbańč-yχa*, i -ańa, np. *Kručk-ańa, Niemc-ńa, Krafc-ańa*.
- 4) Zaimek wskazujący podwojony: *t^ho-tyn, t^ho-ta, t^ho-t*; nieokreślony *da-χto, da-co, da-gdże*, jak w łemkowskim, słowackim oraz w Muszynie i Tyliczu.
- 5) Liczebniki *dvoχ, tšoχ, šeścoχ*; resztki dualu *dve okna*.
- 6) Przykłady użycia 1. pl. -me, np. *vi-me, kośi-me* (jak w łemkowskim i słowackim).
- 7) Czas przeszły złożony: -ż-em / -j-em, np. *dopyro-ż-em zrobił, jak-ż-em šoł* obok *był-j-em, zjad-j-em*.
- 8) Tendencja do zaniku ruchomych końcówek: *ja jest* (obok *ja jezdem*) / *był; my našli; my zjedli*.

Jak z powyższego widać, gwary okolic Rymanowa posiadają pewne osobliwości odróżniające je od sąsiednich małopolskich (mazurzących wokół Jasła, Strzyżowa) oraz nie mazurzących (Rzeszowa, Brzozowa, Jarosławia). Posiadają też pewne cechy polszczyzny lwowskiej, np. redukcje o, e

w sylabach nieakcentowanych (tzw. „bałak”), obecne jak w gwarze miejskiej Sanoka i Przemyśla. Z drugiej strony nawiązują do okolic Tarnowa – Pilzna (typ *krewa ma regi*) oraz mowy mieszkańców Muszyny i Tylicza (brak ma-zurzenia, samogłoski pochylone, rozkład nosówek, *da-*, reduplikacja zaimka wskazującego, pl. czasownika *-me*), zbieżności słownikowe oraz wpływy łemkowskie i słowackie³⁵.

1.4. Chełmszczyzna

Na terenie dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej odkryto liczne cech pdw. polszczyzny. U zarania dziejów były tu Grody Czerwieńskie, a najważniejszy z nich Chełm w XIII w. był stolicą księstwa halicko-włodzimierskiego i diecezji chełmskiej (1375–1808), liczącej w XVII wieku 73 parafie rzymskokatolickie w 10 archidiakonatach: Bełz, Chełm, Grabowiec, Hrubieszów, Krasnystaw, Luboml, Magierów, Sokal, Turbin i Zamość. Po III rozbiore Lubelszczyzna i Wołyń znalazły się w zaborze rosyjskim, a liczni unicy na Chełmszczyźnie byli prześladowani. Ruskojęzyczni mieszkańcy Pratulina zginęli 24. I. 1874 w obronie cerkwi parafialnej za „polską wiarę”: Wincenty Lewoniuk, Daniel Karmasz, Łukasz i Konstanty Bojko, Konstanty Łukaszuk, Bartłomiej Osypiuk, Anicet Hryciuk, Filip Geryluk, Ignacy Frańczuk, Onufry Wasyluk, Maksym Hawryluk, Jan Andrzejuk, Michał Wawrzyszuk (wyniesieni na ołtarze 6.X.1996).

Jak wykazał J. Kość³⁶, gwara ziemi chełmskiej należy do południowokresowych. Odnalazł jej świadectwa już w *Księdze grodzkiej Chełma* (1572–1755), *Aktach greckokatolickiego sądu biskupiego* (1684–1705), *Księdze miejskiej Kryłowa* (1743–1773) i w dzisiejszych gwarach okolic Włodawy, Chełma i Hrubieszowa, czyli zachodniej części Rusi Czerwonej do

³⁵ L. Bednarczuk, *Pogranicze językowe polsko-ruskie na ziemi sanockiej*, [w:] *Podkarpackie. Język – literatura – kultura*, Sanok 2009, s. 17–42.

³⁶ J. Kość, *O kształtowaniu się gwar południowokresowych na terenie ziemi chełmskiej w XIX wieku*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, VIII, 1995, s. 179–193; J. Kość, *Polshczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej*, Lublin 1999 i inne prace.

połowy XIV w. Skrupulatnie zanalizował cechy gwary okolic Puchaczowa w zebranych przez O. Kolberga³⁷ tekstach, co jego zdaniem jest rezultatem przyswajania przez Rusinów chełmskich polskiego systemu językowego:

Fonetyka

- 1) Nieakcentowane *e, o* > *i/y, u*: np. *przyczytała, palcy*; ps. *ě* > *i*, np. *witr* ‘wiatr’, *wisti* ‘wieści’.
- 2) Prasłowiańskie *ъ* > *o*, np. *zdochła, majontok, ohoń*; *ŕ* > *or*, np. *czorny*.
- 3) Rozkład i zanik nosowości, np. *menżowi, przywionzać, śmiejo; sia* ‘się’, *ne budu*.
- 4) (Dys)palatalizacje: *deń, konieczne, myśli, ne, persteń, sliczny, werch; niemogie, bułeczkie*.
- 5) Zachowanie *t', d'*, np. *treti, persteń, tydeń, łokot'*; ps. *tj, dj* > *č, ž*, np. *pleczy, meża*.
- 6) Dyspalatalizacja *r' > r*, np. *more, treti, werch; l* epentetyczne, np. *ziemia; dl > l*, np. *kryła*.
- 7) Dawne *g > h*, np. *ohoń*; proteza *h-, w-*, np. *h-inszy, h-interes, h-ogierzy; w-ona, w-uczyniła*.
- 8) Inne osobliwości ukraińskie, np. *zielazny, zupewnie, wyjszli, skawronek, syredny*, itp.

Morfologia

- 1) Rzeczownik: nom. pl. *syn-y, rozbujnik-i*; dat. *-am*, np. *lokaj-am*.
- 2) Zaimek: brak enlityk; liczebniki *dwoch, trioch*; przymiotnik nom. sg. na *-yj*: *małyj, takij*.
- 3) Czasownik: formant *-uwa-*, np. *dowiaduwał, obiecuwała*; brak ruchomych końcówek *ja był*.

Składnia

Konstrukcje typu *wjechali w miasto; ja słaba; kazali ji, coby tam siedziała*, itp.

³⁷ O. Kolberg, *Dzieła wszystkie* (wykorzystano tomy: Pokucie, Chełmskie, Przemyskie, Wołyń, Podole, Ruś Karpacka, Ruś Czerwona), Poznań 1962–1979, t. 33–34.

2. WOŁYŃ

W epoce plemiennej Wołyń był zamieszkały przez wschodniosłowiańskich Bużan i Du(d)lebów, a pierwsza wzmianka o Łucku pochodzi z 1085 (*Łučesk*), który wszedł w skład księstwa włodzimierskiego, a w 1325 państwa litewskiego (Lubart, Olgierd, Witold); od XV w. biskupstwo w Łucku, 1566 stolica województwa wołyńskiego. Z Wołynia pochodzili kniaziowie, którzy ściągali tu osadników głównie z Mazowsza. W 1795 r. powstała gubernia wołyńska (Żytomierz). W 1805 Tadeusz Czacki założył Liceum Krzemienieckie. Represje popowstaniowe (1831, 1863) doprowadziły do likwidacji polskich szkół i cerkwi unickiej. W latach 1920–1939 województwo wołyńskie zamieszkiwało ok. 70% Ukraińców, a w szkołach były obowiązkowe lekcje tego języka. Wywózki ludności polskiej w latach 1936–1938 z sowieckiej Żytomierszczyzny, a w 1943 rzeź ludności polskiej przez UPA, nie zniszczyły żywiołu polskiego, który odrodził się po 1991 roku i jest systematycznie badany w całym regionie od Sokala i Lubomla po Korosteń, Czernihów i Berdyczów. Dziś w Łucku mieszka ok. 3000 Polaków.

KRZEMIENIEC. Leżący na pograniczu Wołynia i Podola Krzemieniec zasłynął dzięki twórczości Juliusza Słowackiego, w którego utworach i listach spotykamy liczne zapożyczenia ukraińskie i orientalne, niektóre znane od dawna w języku polskim. Spośród kilku prac o języku Poety najpełniejszą jest oparta na autografach analiza A. Boleskiego³⁸, a najsubtelniejszą F. Sławskiego³⁹, który wśród licznych ukrainizmów znalazł kilka regionalizmów wołyńskich, m.in. *assawuła* ‘oficer kozacki’, *zburzyć się* ‘zbuntować’. Osobliwości wymowy widoczne są w rymach.

Fonetyka

- 1) Pisownia *ó/o*, np. *upior* – *upiór*, rymy *proba* – *oba*; hiperyzmy *któs*, *cós*; wahanie *e/y*, np. *oczewisty*.

³⁸ A. Boleski, *Słownictwo Juliusza Słowackiego*, Łódź 1956.

³⁹ F. Sławski, *Słownictwo Juliusza Słowackiego*, „Język Polski”, LXXIX, 1999, s. 332–338.

- 2) Denazalizacja, rymy *wziąłem/aniotem, strzałą/rozeznąło, cielę/wiele*; hiperyzm *mięszkać*.
- 3) Pisownia *-ija, -yja, -ia -ya, -ja*, np. *koronacyja* obok *pjany*, zwłaszcza po *s, z, c / s', z', s' / ś, ź, ć*; rymy *misji – wisi, frezji – rzezi, konfederacji – braci, intencje – pojęcie*.
- 4) Wahania *s, ś, sz; z/ź; n/ń* np. *spi, swiat, zrzodło, tancuch, malenki, słonce, tyńkowy*, itp.
- 5) Frykatywne *rz/rż*, np. *drzy, drzący, gorżko, średnica, źródło*; rymy *oskarża – przeraża*.
- 6) Grupy spółgłoskowe, np. *czyśca, garto, króleski, lkśnił, miętki, pier(w)si, srebnny, wschody*.

Morfologia

- 1) Przypadki, gen. sg. m. częste *-a*; acc. nieżywotnych: *krzyża, narcyza*; nom. pl. *pośły, lirniki*.
- 2) Zaimek, formy kresowe *te* 'to', *owe* 'owo'; acc. fem. *samę, swoją*.
- 3) Liczebnik: *trzy-/czter-dzieści-e*; *dwie nóżek, trzy główek, cztery hurysiek*.
- 4) Czasownik, 1. pl. częsta końcówka *-m*; okazjonalna elipsa copuli, *ja w słowie jego zaufana*;
- 5) pomijanie końcówek ruchomych w czasie przeszłym: *ja uwierzył, ty usiadła, wy byli*, itp.

Składnia

- 1) Instrumentalis predykatywny, np. *narodzeni niewinnemi są; jest kula-wym*.
- 2) Accusativus po negacji, np. *nie pytajmy poetę; rzezać pany nie chciał*.
- 3) Ruska rekcja przyimków, np. *czyn przeciw męża; chodźmy w miasto*, itp.

ŻYTOMIERZ. Jedno z najstarszych miast Rusi Kijowskiej (884). Około 1225 roku św. Jacek Odrowąż założył klasztor dominikanów, który został zniszczony podczas najazdu Mongołów w 1240 roku. W 1333 r. został przyłączony przez Giedyminą do Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1569 r. wszedł w skład Korony Królestwa Polskiego, a w wyniku

rozbiorów do Rosji. Lokalną polszczyzną zajmuje się G. Tymbrowska⁴⁰, która opublikowała wspomnienia i zanalizowała język Franciszka Brzezińskiego (*1924 Żytomierz): (1) wahania *e/i*, *y*, *o/o*, np. *wiency*, *dali*, *reńkamy*; *zròbilem*, *du kogo* (2) denazalizacja *jenzyk*, *zasnońc*, *szczenliwy*; *nie bojim sie*, (3) *j* po wargowych: *objawja*, *mjał*, *pjontek*, (4) miękkie [l']: *alie*, *kil'ka*, *Poliak*, (5) dźwięczne *sv*, *tv*, *čv*, (6) proteza nagłosu *uon*, *uojca*; *jiχ*, (7) [ɹ] jak w ukraińskim: *kreŋnych*, *wil'kuu*, (8) miękkie [k'e], [g'e]: *matkie*, *mogie*, (9) wymowa ubezdźwięczniająca typu *brat jego*, (10) dat. pl. *-am*, np. *dzieciakam*, (11) przymiotniki na *-yj* typu *głodnyj*, *dużyj*, (12) zaimek *jichni*, (13) czas przeszły typu *ja zawarjował*, *ty nie był*; tryb przypuszczający *żeby miałem*, (14) orzecznik w nominatiwie: *oni kowale były*.

MARIANÓWKA i kilka polskojęzycznych miejscowości koło Dowbysza (Kamienny Bród, Tartak, Baranówka, Prutowka, Załuże). Julia Jaworska, urodzona w Marianówce i deportowana do Kazachstanu w 1936, bada systematycznie rodzinną gwara, cytując formy: *ali*, *bida*, *mliko*, *rozbira*; *przebrali-ś*, a przy spotkaniu ze sobą mówią *pochwalony*⁴¹.

CZERWONE CHATKI. Do 1917 Dranicke Chatki⁴², niewielka wieś w obwodzie żytomierskim na Ukrainie. Od dawna żyją tutaj Polacy, którzy na początku XVIII wieku przywędrowali z Mazowsza.

SIABERKA (dziś Ceberka). Jak zauważa O. Zakhutska⁴³, jest to dawna wieś drobnoszlachecka, w której słownictwie występują liczne archaizmy, regionalizmy i transpozycje ukraińskie, takie jak *dziatki* – ukr. *дитку*, *swarzyć się* – *сваритися*, *ludzina* – *людина*, *tędy* ‘tam’ – ukr. *туду*.

⁴⁰ G. Tymbrowska, *Gawędy pana Franciszka z Żytomierza*, [w:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa 1999, t. II, s. 245–257.

⁴¹ Ю. Яворская, *Остатки польского языка на Житомирщине*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, V, 1990, s. 143–150 i inne prace.

⁴² G. Tymbrowska, *Uwagi o gwarze Czerwone Chatki w Żytomierskiem*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, IX, 1999, s. 111–129.

⁴³ O. Zakhutska, *Polszczyzna drobnoszlacheckiej wsi Siaberka na Wołyniu. Słownictwo*, Warszawa 2015.

3. PODOLE – HUCULSZCZYŻNA

Wyżyna Podolska obejmuje obszary pomiędzy Bohem a Dniestrem zamieszkiwane w X w. przez słowiańskie plemiona Tywerców i Uliczów, w składzie Rusi Kijowskiej; od XII w. część zachodnia weszła do księstwa Halickiego, od 1363 – Wielkiego Księstwa Litewskiego. Od 1434 w Koronie jako województwo podolskie i braclawskie ze stolicą w Kamieńcu, od 1793 w Rosji po Zbrucz. Katolicka diecezja kamieniecka 1375, od 1412 w metropolii halickiej. Większe miasta: Bar, Borszczów, Czerwonogród, Husiatyn, Jazłowiec, Latyczów, Międzybóż, Stary Konstantynów, Mohylów, Okopy Św. Trójcy, Satanów, Żwaniec. Zachodnie Podole obejmowało woj. tarnopolskie; za Dniestrem znajdowało się Pokucie z Huculszczyżną.

3.1. Tarnopolskie

BRODY. M. Karpluk⁴⁴ pisała m.in. o zapożyczeniach polskich i niemieckich w lokalnej gwarze ukraińskiej, m.in. *brandzułetka, butelka, cyzoryk, dupirn, dziura, familia, gacyk, gmina, harbata, hatramynt, kark, ksiądz, naprawdu, padinkuwanie, pałac, piec, piuro, pułukaty, studnia, tanyj, twar, warga, wywiurka, zawszy* i inne.

MILNO, pow. Brody. Urodzony tu Karol Dejna wykazał⁴⁵ małopolskie pochodzenie gwary (m.in. ślady mazurzenia). W większości ludność polska mimo dwujęzyczności nie uległa ukrainizacji, wykazując jednak pewne cechy tego języka. Po 1945 prawie cała ludność przeniosła się do Polski.

DULIBY BUCZACKIE, koło Jazłowca. Miejscowość nosi nazwę staroruskiego plemienia Dulebów (1379, 1472 *Duleby*⁴⁶), a jej polską gwarę

⁴⁴ M. Karpluk, *Wyrazy polskie i niemieckie w ukraińskiej gwarze okolic Brodów*, „Roczniki Humanistyczne” TN KUL XLIX-L, 2001–2002, s. 167–177.

⁴⁵ K. Dejna, *Gwara Milna*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. IV, 1956, s. 5–41.

⁴⁶ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie, Lwów 1868–1906.

prawdopodobnie z okolic Tarnowa – Rzeszowa opracował Stefan Hrabec⁴⁷, który wykrył w niej również cechy ukraińskie: (1) nieakcentowane *e, o* > *é, ó*, (2) denazalizacja wygłosu: *chcę* [χce], *noszą* [nošo], hiperyzm *kret* [krɛt], (3) wymowa *v* jak [ɥ], np. *krowa* [kroɥa], *owca* [oɥca], (4) fonetyka udźwięczniająca, (5) końcówki: instr. sg. f. *-óu*, dat. pl. *-am*; (6) przymiotnik: nom. sg. m. *-[yj]*, *-[ij]*, (7) liczebnik: *dv'è ov'ec*, (8) czasownik: 1. pl. *-mè/-em/-mo*, (9) copula nieodmienna *ja jest* itd., (10) brak form męskosobowych, (11) *że* 'który'.

HUTA STARA, pow. Buczac⁴⁸. Większość mieszkańców o polskiej świadomości narodowościowej (wpływy ukraińskie w folklorze i imiennictwie). W 1945 r. mieszkańcy wsi prawie w całości wyjechali do Polski na Pomorze Zachodnie.

3.2. Podole wschodnie

KAMIENIEC, ślady fortecy rzymskiej (?*Petridava*), od 1062 ormiańska faktoria handlowa, XIV litewscy Koriatowicze, 1432 magdeburgia, stolica województwa podolskiego, od XVI w. księgi sądowe⁴⁹.

1557 *Panye myły Hriczku Jerony^mie, V. M. nawyiedzam pyssanym swym [...] slye przez Marczina furmana ze Lwowa fasse nozow, którąm V. M. dawno myal postacz [...]*⁵⁰.

1672 Obrona Kamieńca w wierszowanej relacji S. Makowieckiego⁵¹ (na której H. Sienkiewicz wzorował jej opis w *Panu Wołodyjowskim*), Do Czytelnika:

⁴⁷ S. Hrabec, *O polskiej gwarze wsi Duliby w byłym powiecie buczackim*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. III, 1955, s. 31–76.

⁴⁸ M. Łesiów, *System fonetyczny gwary hutniańskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. V, 1957, s. 131–153; M. Łesiów, *Uwagi o fleksji i składni gwary hutniańskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. VI, 1959, s. 95–112.

⁴⁹ O ich języku por. D. A. Kowalska, *Język polskich zapisek sądowych z Kamieńca Podolskiego II połowy XVI w.*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, XI, 2004, s. 248–278.

⁵⁰ J. Rieger, *Fragmety ksiąg sądowych Kamieńca Podolskiego z połowy XVI w.*, s. 302

⁵¹ S. Makowiecki, *Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672*, oprac. P. Borek, Kraków 2008.

Słuchaj, słuchaczu te wiersze czytając, / A Boga błagaj, za grzechy wzdychając, / Boć i my byli tej ojczyzny murem, / za którym siedział Polak i z Mazurem (32). Kamieniec był pod panowaniem tureckim do 1699 roku.

1863 *Słowniczek prowincjonalizmów podolskich* Aleksandra Kremera, liczne zapożyczenia (1) ruskie *dobrodziejka* ‘popadia’, *futor/chutor*, *hadiuka*, *jaruga* ‘głęboki jar’, *paciuk* ‘prosiak’, (2) mołdawskie: *arkan* ‘taniec’, *bałan* ‘wół’, *lupur* ‘wilk’, *mak* ‘furman’, (3) wyrazy orientalne. Pory dnia: *doświtek* – *najutrznia* – *w objady* – *na wysoki/niski nieszpór* – *na włahy* – *pierwosny* – *kury północne/świtowe*. Osobliwości fonetyczne: *krzynica* (hyperyzm), *pojechałszy* [v/ɥ].

OLESZKOWCE i pobliskie HERECZANY koło Płoskirowa (w zaborze rosyjskim). Liczne uproszczenia systemowe. Gwarę i słownik obu wsi opracowała I. Cechosz-Felczyk⁵²:

Fonetyka: (1) redukcja nieakcentowanych: *e, o* > *i/y, u*, np. *powidła* [puv’idła], *pole* [pol’i]; (2) denazalizacje: *ę* > *o/y, ɔ* > *o/u*, zwłaszcza w wygłosie, np. 3. pl. *każę* [kažo]/[kažu]; (3) miękkie *ś, ź, ć* > *s’, z’, c’*, np. *mięso* [mńeso], *wielka* [vel’ga], *matkę* [matk’e]; (4) protetyczne *v-*, np. *v-ucho, v-orać*.

Morfologia: (1) formy nominatiwu: *brukwa, marchwa, cerkwa; stryko, wujko*; (2) dat. sg. w funkcji locatiwu *na chłopowi, na wołowi*; dat. pl. *-am*, np. *pan-am, baran-am*; (3) przymiotniki na *-ij/-yj* typu *b’idn-yj, nov’-ij*; (4) brak rodzaju męskoosobowego i enklityk zaimkowych; (5) końcówka 1. pl. *-my/-mo/-m*, np. *łucz-em/pyta-mo*; (6) analityczny czas przeszły, np. *ja czuł*; (7) copula nieodmienna, np. *ja jest*.

ZIELONA nad Zbruczem. Podobnie jak dwie poprzednie miejscowości znalazła się w zaborze rosyjskim. Centrum wsi zamieszkują potomkowie chłopów „Mazurzy”, a na peryferiach „Lachy” dawna szlachta. Mimo prześladowań i stopniowej ukrainizacji język polski dobrze zachowany.

⁵² I. Cechosz, *Polska gwara Oleszkowiec na Podolu. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków 2001; I. Cechosz-Felczyk, *Słownictwo gwary Oleszkowiec i Hreczan (Greczan) na Podolu*, Kraków 2004.

Wielowymiarowej analizy socjolingwistycznej na tle polszczyzny regionu dokonała E. Dziegieł⁵³. Jak wykazała badaczka, termin „Mazurzy” odnosi się na Ukrainie do wszelkich wsi chłopskich, na co wskazuje słownictwo oraz fonetyka udźwięczniająca, która dostała się także do gwar ukraińskich.

ŻWANIEC nad Dniestrem⁵⁴. Pograniczny zamek z poł. XVI w. Do 1941 mieszkało tu wielu Polaków, a do dziś zachowały się liczne nazwiska polskie: *Balicki, Golański, Jaworski, Konofalski, Kowalski, Krywiecki, Narajewski, Przesmycki, Sawicki, Sikorski, Zubrzycki*. Tylko nieliczne osoby mówią po polsku. Cechy gwary:

Fonetyka: (1) nieakcentowane *e (j) > é, i, y; o > ó, u*, np. *śé, um'íš, v'ency; z niegu, nó*; (2) [ɛ], [ɔ] przed szczelinową, np. *møš, męža*; (3) proteza *ĩ-iχ, ĩ-im*; (4) [s'], [z'], [c']; (5) [ħ] – [l']; (6) [χ] – [h]; (7) *trz, cz [čš]*, np. *czszy, czszeba*; (8) sandhi typu *od_nas/ĩak_my*.

Morfologia: (1) nom. pl. *dva katolik'-i*; (2) czasownik 1. sg. *ńe mog-e*, 1. pl. *-daje-my/piš-em*; 3. pl. *id-o/zab'er-u*; czas przeszły *bomby padal'-i*; brak ruchomych końcówek.

Składnia: konstrukcje typu *u nas byli śf'enta; kobeta, że uczy ich; iemu ĩuš jest ze čy*.

3.3. Huculszczyzna – Pokucie

HUCULSZCZYŻNA. Huculszczyzna Wchodzi do literatury polskiej w pierwszej połowie XIX wieku: Eugeniusz Brocki *Opryszki w Karpatach* (1836), Józef Korzeniowski *Karpaccy Górale* (1840): *Czerowny płaszcz, za pasem broń...*, by osiągnąć apogeum w trylogii Stanisława Vincenza *Na wysokiej połoninie* (1938–1979). Jak wykazał J. Janów⁵⁵, huculskie nazwy

⁵³ E. Dziegieł, *Polska gwara wsi Zielonej na Podolu na tle innych gwar południowo-kresowych. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków 2001; E. Dziegieł, *Polszczyzna na Ukrainie...*, dz. cyt.

⁵⁴ E. Dziegieł, *Uwagi o resztkach języka polskiego w Żwańcu nad Dniestrem*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VIII, 1995, s. 89-95.

⁵⁵ J. Janów, *Słownik huculski* (oprac. Rieger J.), Kraków 2001 i inne prace.

miejscowe, osobowe, znaczna część słownictwa jest pochodzenia rumuńskiego, co wskazuje na etnogenezę Hucułów, którzy na południu sięgają Zakarpacia (Rachow nad Cisą) i Bukowiny (m.in. przełęcz i wieś Ciumârna koło Suczawy). Stylizację huculską w literaturze polskiej omówiła M. Brzezina(ow)a-Strycharska⁵⁶, cytując liczne regionalizmy, m.in. *bouhar* ‘pasterz wołów’, *cara* ‘ziemia’, *carynka* ‘łaka’, *daraba* ‘tratwa’, *fłojera* ‘trombita’, *gotur* ‘głuszec’, *grazda* ‘zagroda’, *kiedr(a)* ‘cerd, limba’, *łegin* ‘młodzieniec’, *lelio*, *nenio* ‘ojciec’, *nenia* ‘matka’, *plaj* ‘ścieżka’, *pyrha* ‘pies’, *watah(a)* ‘baca’, *żereło* ‘źródło’.

POKUCIE, na którym urodził się Franciszek Karpiński (opracowanie języka: K. Kwaśniewska-Mżyk⁵⁷), posiada dziś poza Stanisławowem i Kołomyją nieliczne skupiska ludności polskiej, wyniszczonej równie okrutnie przez UPA jak na Wołyniu. Mieszkańcy wsi Obertyn (1531 zwycięstwo hetmana Jana Tarnowskiego na wojskami mołdawskimi) po II wojnie w liczbie ok.2000 zostali przesiedleni w okolice Oławy i Kłodzka, a ze wsi Święty Józef i kilku innych znad rzeki Tłumaczyk w rejon Ząbkowic Śląskich. Gwarę przesiedleńców opracował W. Paryl⁵⁸.

4. Podnieprze

4.1. Kijów

Jeden z najstarszych grodów ruskich, 882 zajęty przez Helgi-Olega, IX w. panowanie Chazarów (*kagan* jako tytuł Włodzimierza Wielkiego). Świadectwem polskiego osadnictwa w dawnym Kijowie były *Ljadskaja Słoboda* i *Ljadskije Vorota* (? za Jarosława Mądrego⁵⁹). Od 1240 w rękach

⁵⁶ M. Brzezina-Strycharska, *Stylizacja huculska*, Kraków 1992.

⁵⁷ K. Kwaśniewska-Mżyk, *Język Franciszka Karpińskiego*, Warszawa–Wrocław 1979.

⁵⁸ W. Paryl, *O zmianach w mowie przesiedleńców ze wsi Święty Józef na Pokuciu*, [w:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa 1999, t. II, s. 413–427.

⁵⁹ Por. M. Kałuski, *Polskie dzieje Kijowa*, Toruń–Melbourne 2015, s. 11.

Tatarów, 1363 przyłączony przez Olgierda do WKL, 1412 katolickie biskupstwo, 1492 magdeburgia, 1569 w Koronie, 1654 w Rosji. 1658–1817 Akademia Mohylańska, rozwój prawosławnego piśmiennictwa polskiego; opracowania językowe: A. Martel⁶⁰, M. Karpluk⁶¹, J. Klimek⁶².

PIOTR MOHYŁA (1596–1647), syn hospodara wołoskiego Symeona, spowinowacony z możnymi rodami ruskimi i polskimi, po zakończeniu nauk zatrzymał się w Polsce pod opieką hetmana Stanisława Żółkiewskiego, po jego śmierci (pod Cecorą 1620) brał udział w wojnie chocimskiej i osiadł w Polsce. Nabył dobra w woj. bełskim i kijowskim. 1627 archimandryta Ławry Peczerskiej, 1633 metropolita kijowski, 1635 twórca prawosławnego kolegium, później Akademii (z prawem wykładania w jęz. greckim i łacińskim). Z drukarni w Ławrze Peczerskiej uczynił ważny ośrodek wydawniczy: 1644 *Lithos abo kamień z procy prawdy Cerkwie świętej prawosławnej ruskiej na skruszenie fałecznościemnej „Perspektywy” albo raczej paszkwilu od Kassyjana Sakowicza, byłego przedtym kiedyś archimandritae dubińskiego, unita, jakoby o błędach, herezyjach i zabobonach Cerkwie ruskiej w uniej nie będącej* oraz liczne hramoty i listy kierowane do bractw prawosławnych (opracowanie języka: M. Karpluk⁶³).

Fonetyka

- 1) Przejście nieakcentowanego o w u: np. *ukruchy*, hiperpoprawne o, np. *w wrzącym okropie*.
- 2) Wahania e/i(y): *ryligijej/senodow, rzeczewistą*.
- 3) *śl > šl: myszlą, poszłubił, zamyszła*; brak wstawnego d w grupie zr, np. *zradziekie*.

⁶⁰ A. Martel, *La langue polonaise dans les Pays Ruthènes*, Lille 1938.

⁶¹ M. Karpluk, *Staropolskie studia...*, dz. cyt.

⁶² J. Klimek, *Prolegomena do poloników kijowskich z XVII wieku*, [w:] *Język polski. Współczesność i historia*, VII, Lublin 2009, s. 189–203; J. Klimek, *Polonika kijowska – nierozpoznana odmiana polszczyzny XVII stulecia? Rekonesans*, [w:] *Badania historycznojęzykowe*, Kraków 2011, s. 91–101.

⁶³ M. Karpluk, *Staropolskie studia...*, dz. cyt. s. 651–679.

Słowotwórstwo

- 1) Przedrostki: *bez-krewna* – strus. *bes-krovnyi*, *bez-mężna* – strus. *bez-mużnyi*, *bez-zakonny* – strus. *bezakonnyi*, *prze-błogosławiona* – strus. *prě-błago-slovenĭ*.
- 2) Przyrostki: *rozdzieli-ciel*, *usłuży-ciel*, *kroc-iusienki*; *rzeczewist-o*, *ciekaw-o* < ukr. *цікаво*.

Fleksja

- 1) Dativus: wahania *-u/-owi*: *nieboraku Chamu* obok *świaszczennikowi*.
- 2) Locativus: wahania *-u/-e*: *w Monasteryu* / *w Monastyrze*.
- 3) Accusativus pl.: *w kielichi*, *w pieluchi*.
- 4) Zaimek: *ony* [akt]; *w samy* wieczor; *takie* ludzie; przez *te* pomazanie.
- 5) Koniugacja: uogólnione formy męskoosobowe, np. *obrazy [...] podzieli*; *w pieluchy powijali*.
- 6) Imiesłów: *bywszy* ‘który był’, *bywszych* powszechnych synodów.

Składnia

Regionalizmy typu *ja tobie powiem*; *pytam ja ciebie*; *wilkiem porwaną owieczkę*.

Leksyka

Liczne ukrainizmy: *bałakać* ‘pleść, gadać’ (najstarszy zapis w polszczyźnie); *bałamucko* ‘pokrętnie, bałamutnie’, *chwatkiem* ‘w pośpiechu, byle jak’; *did’ko* ‘diabeł’, *durny* ‘głupi’; *hrubo* ‘ordynarnie’, *hrubość* ‘nieuctwo’, *kazka* ‘bajka, nieprawda’, *klinkować* ‘łgać’, *latopisiec* ‘kronikarz’, *mazepa* ‘głupiec’, *mędrehelek* ‘mądrała’, *(nie)obel* ‘(nie)całkiem’, *obszczy* ‘wspólnotowy’, *obszcze* ‘we wspólnocie’; *ohyda* ‘zohydzenie, wstyd’, *perekidczyk* ‘renegat’, *pirogi* ‘ciasto z nadzieniem’, *polekczenie* ‘ulga, poprawa (zdrowia)’, *prytwor* ‘kruchta’, *skomoroch* ‘wędrowny muzykant, kuglarz’, *słoboda* ‘osada wolna na pewien czas od podatków’, *wskaz* ‘wyrok’, *wzirać* ‘patrzeć, spoglądać’, *znać* ‘wiedzieć’.

JOANNICJUSZ GALATOWSKI (ok. 1620–1688), pisał po ukraińsku i po polsku, studiował w Kolegium Mohylańskim, przebywał na Wołyniu, 1657 rektor tej Akademii, 1670 archimandryta czernihowskiego monasteru, skąd

podróżował do Moskwy do cara Aleksieja Michajłowicza po wsparcie dla tej placówki. Lata 1676–1686 zaowocowały wydanymi w Czernihowie, Kijowie i Nowogródku Siewierskim aż dziewięcioma książkami polskimi, m.in. *Mesyjasz prawdziwy, Jezus Chrystus* (Kijów 1672), w którym nazywa siebie *katolikiem*, a Cerkiew, do której należy – *katolicką, prawosławno-katolicką, prawowierną*. Zwroty wobec cara: *Najaśniejszemu i Błahoczestywemu Hosudarowi, Carowi i Wielkiemu Książęciu Aleksiju Michajłowiczowi; Waszego Najaśniejszego Carskiego Weliczestwa ustawiczny bogomodlca i sługa najniższy; Zwycięzca wszystkich wrogów jak Chrystolubiwy; Najaśniejszy i Błahoczestywy, ś[więtej] pamięci Hosudar, Car i Wielki Książę Aleksy Michajłowicz, wszystkim Wielkiej, Małej i Białej Rusi Monarcha; do Waszego Najaśniejszego Carskiego Weliczestwa*⁶⁴.

JOACHIM JERLICZ (1598–1674), szlachcic prawosławny z Wołynia, świadek wydarzeń epoki *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole* (spisany w Ławrze Peczerskiej w Kijowie). W tekście wierszowane wstawki ukraińskie, np. *Hej Kasztelane! Koronny hetmane! [...] Hłań obernysia, stań zadywyśia, szczo sia dijet z namy, porucznikamy i rotmystramy, polskimi synami* (I, 116). Liczne regionalizmy.

Fonetyka: *cerulik, okóp* ‘okop’, *turbacją, źrali* ‘zarli’, *sić* ‘sieć’.

Morfologia: *ordyń-czyk* ‘ordyniec’, *chmielni-czyk, Sambr-u* (Sambora), *ku Trembowl-u*.

Leksyka: *car* (tatarski, moskiewski), *cesarz* (turecki), *chałastra, kuczka* ‘buda’, *maża* ‘wóz’, *mohorycz* ‘zapłata’, *murdza* ‘szlacic tatarski’, *poryniali* ‘zanurzałi’, *sudno* ‘czółno’, *wsienoczny* ‘całonoczny’, *zaparli się* ‘zamknęli’.

MAKSYMILIAN SIEMIGINOWSKI (1760–1822), autor rosyjskojęzycznego podręcznika języka polskiego (1791). Regionalizmy językowe omówiła H. Safarewiczowa⁶⁵:

⁶⁴ Oprac. M. Karpluk, *Staropolskie studia...*, dz. cyt., s. 219–225.

⁶⁵ H. Safarewiczowa, *Polszczyzna XVIII wieku w podręczniku gramatyki polskiej M. Siemiginowskiego (Kijów 1791)*, Wrocław 1971.

Fonetyka: (1) rozkład i zanik nosowości *bende, donžo, pchnowszy*, (2) ślady wymowy typu *koliża, lekća, seša*, (3) palatalność typ ruskiego, (4) inne głoski: [l'], [rʒ], [h].

Morfologia: (1) formy zaimkowe *kim-si, czym-si*, (2) rzadkość enklityk *mię, cię*, (3) przymiotniki *dobr-yj, wiejsk-ij*, (4) częsty zaimek osobowy przed czasownikiem.

Składnia, frazeologia: (1) ruska rekcja przyimków: *mimo las; o św. Pietrze*, (2) rozkaznikowe *będzie ze mnie*; tytułatura na wzór rosyjski.

W XIX wieku do 1917 roku kwitnie w Kijowie polskie życie kulturalne (liczba Polaków 1909 – 44400, 1926 – 13700, 1959 – 8400, dziś ok. 7000). Mimo pół wieku prześladowań język polski utrzymał się Kijowie do dziś. Ważniejsze osobliwości omówiły: I. Cechosz⁶⁶, J. Klimek⁶⁷, N. Popławska⁶⁸.

Fonetyka

- 1) Zwężenie nieakcentowanych *e, o*, np. *tyn, os'im, puz'ni*.
- 2) Rozkład nosowości *jenzyk, mészczyz'ni; dz'iwio s'é/s'é^á*.
- 3) Repartycja [v/ɥ] jak w ukraińskim, np. *zausze, cerkieu*; dźwięczne [v] w grupach *sv, tv, cv*.
- 4) Palatalność ruska: [l'], wymowa [s'], [z'], [c'].
- 5) [dš], [tš] > [čš], np. *czszeba, przeczszkoli*.
- 6) Sandhi ubezdźwięczniająca, np. *narutnie płakał*.

Morfologia

- 1) Rzeczownik: nom. pl. typu *Poliak-i, rodzic-y, liudz-i*; acc. pl. f. = gen. ona ma *córek*.
- 2) Przymiotnik, zaimek: wahanie typu *taki(j), każdy(j)*.

⁶⁶ I. Cechosz, *O języku polskim w dzisiejszym Kijowie*, [w:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa 1999, t. II, s. 115–137.

⁶⁷ J. Klimek, *Prolegomena do poloników...*, dz. cyt., s. 189–203; J. Klimek, *Polonika kijowskie...*, dz. cyt., s. 91–101.

⁶⁸ N. Popławska, *Język polskiej inteligencji w Kijowie*, [w:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa 2006, t. III, s. 109–127.

- 3) Czasownik: 1. pl. *-my/-mo*; analityczny czas przeszły typu *ja przeczytał, my chodzili*.

Składnia

Liczne kalki ruskie, np. *było odprawiono, ni za co, na dwa liata starsza*, itp.

Do dziś zachowało się kilka mniejszych skupisk polskich na Kijowszczyźnie: Biała Cerkiew, Berdyczów, Czerkasy, Czernihów, Humań, Kaniów, Kirowgrad, Nieżyn, Obuchów, Pryłuki, Smiła, Wyszograd i inne⁶⁹.

4.2. Zaporozie

Ważnym świadectwem polszczyzny używanej w połowie XVII wieku na Zaporoziu jest list Bohdana Chmielnickiego do mieszczan lwowskich z 9.III.1657, nasycony ukrainizmami:

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskom Jeho Carstwa Weliczeskoho Zaporoskim

Oznajmujem tym pisaniem naszym *kaszdomu*, komu o tym *widaty należyt*, a mianowicie Panu Antonowi, *nakaznemu* naszemu y przy nim *budącym* pułkownikom, *assawułom*, *setnikom*, *attamanom*, y *zalohom* po *mistach buduczym*, *starszyni* y *czerni* Wojska naszego Zaporoskiego y *wszimu naszymu* towarzystwu, iż jakośmy przez pierseie postanowienie roku *przeszłego misto* Lwow zo *wsiemi* obywatelami wzięli w swoją *oboroną*, *obietujączy* ich, póki by wiernie sie i według słowa ku nam *przyrzeczoho* się zachowali, od wszelakich tak swoiey, jako y obcych wojska *naiezdow zastupaty*, tak y *teper* surowie *przykazniem*, aby się żaden tak z pieszych, jako *iezdnych* nie ważył *nabiehaty*, lubo *proiezd*om, jakimkolwiek sposobom, ani w domach *szarpat*, ale owszem, aby się z *ludmi mista* Lwowa iak z własnemu naszymi obchodili, do *wszelakoho* handlu y kupiectwa czyniączy *pereszkozy*; znaczey gdyby kto mił z niemi *postupowat*, nad

⁶⁹ O. Łazarenko, *O sytuacji językowej w kilku polskich wsiach na Kijowszczyźnie na początku lat dwudziestych XX wieku*, [w:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa 2006, t. III, s. 97–107.

wyraznoie nasze zosko[c]zenie y *toie* było do nas donieszono, surowie takowych kaszdy bez folgi y odpustu karany *budet* według zasługi y uczynku swoiey, by tesz y na *horla*.

Dan w Czehrinie, dnia 9 marca, roku 1657.

Bohdan Chmielnicki, ręką własną.

Na dzisiejszym Zaporozżu istnieją nowszego pochodzenia niewielkie skupiska polskie w Tokmaku, Melitopolu i Berdiańsku, gdzie do kościoła katolickiego przychodzą nie tylko Polacy. W niedzielę są trzy liturgie w językach: polskim, rosyjskim i ukraińskim⁷⁰.

4.3. Humań – Odessa

HUMAŃ (którego polska i żydowska ludność została wyrżnięta w 1768 przez hajdamaków) był miastem, w pobliżu którego przyszedli na świat Bohdan Zaleski i Seweryn Goszczyński. Cennym świadectwem polszczyzny jest utrwalona w pamięci profesora Henryka Ułaszyna (ok. 1950)⁷¹ polska gwara szkolna lat 1885–1895, nasycona rusycyzmami i nielicznymi regionalizmami, jak *kozyrek*, *krejda*, *nadgroda*, *gimnazja*. W końcu XIX wieku w Humaniu żyło 17395 Polaków. Tu urodził się Eugeniusz Małaczewski (1895–1922), który swoje tragiczne przeżycia na Ukrainie i w Rosji w latach 1917–1920 przedstawił w tomie opowiadań *Koń na wórzcu* (1921).

ODESSA. Przed wybuchem I wojny światowej żyło w mieście ok. 25–30 tys. Polaków, a na wsiach ok. 8 tys. polskich chłopów (katolicy). Na początku XX w. działało tu szereg polskich organizacji społecznych – Dom Polski, „Lira”, „Ognisko”. Po 1917 nasilają się prześladowania. Wg notatki NKWD z 27 X 1932 r. (tłumaczenie):

⁷⁰ Obszerniej: H. Krasowska, *Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie. Studium socjolingwistyczne i leksykalne*, Warszawa 2012, s. 55–71.

⁷¹ H. Ułaszyn, *Polska gwara szkolna w Humaniu*, „Język Polski”, LXV, 1985, s. 241–257 (oprac. J. Reczek).

W obwodzie odeskim mieszka około 17 tys. Polaków. Kolektywizacją objęto od 90 do 100% wiejskiej ludności polskiej. Podczas żniw zaobserwowaliśmy, że Polacy kradną kłoski pszenicy, za co winowajców skazano na różne terminy pozbawienia wolności, według uchwały władz. Odnotowano niezadowolone, spowodowane złym materialnym zabezpieczeniem potrzeb kołchoźników i brakiem chleba. Ze strony młodzieży rozbrzmiewają apele do terroru wobec miejscowych urzędników partyjnych, działalność których doprowadza do śmierci z głodu. Odnaczymy również zwiększenie nastrojów emigracyjnych. Do Polski nadsyłają w trybie masowym listy, w których wypowiadają pragnienie wyjazdu do Polski. Zatrzymano sporo Polaków, którzy przymierzali się do nielegalnego przekroczenia granicy z Polską. (Jan Matkowski „Kurier Galicyjski” 16–29 X 2015 nr 19).

Dzisiaj Okręg Odesko-Symferopolski Związku Polaków na Ukrainie mimo wojny posiada liczne oddziały: Odessa, Mikołajow, Chersoń, Jużnoukraińsk, Pierwomajsk, Izmail, Biełgorod-Dnjestrrowskij, Mikołajew, Nowa Kachotka, Bałta, Kriwe Oзеро, Wozniesensk, Rozdilna, Symferopol, Sewastopol, Jałta, Kercz.

4.4. Donbas

Według ustaleń H. Krasowskiej⁷², ludność polska w Donbasie pojawiła się pod koniec XIX wieku, głównie robotnicy i rzemieślnicy, m.in. sitarze spod Biłgoraja, a z drugiej strony kadra kierownicza w przemyśle i bankach. W czasach sowieckich polskość niszczone, dopiero w latach 70. zaczęli tu napływać z Kazachstanu Polacy zesłani w latach 30. z Żytomierszczyzny. W 2001 r. narodowość polską podało w obwodzie donieckim ok. 4300 osób, w zaporoskim – 1800. Polacy w Donbasie żyli (do 2014 r.) w rozproszeniu: Kramtorsk, Gorłowka, Jenakijewo, Makiejewka, Mariupol, głównie Doniecku, gdzie przy kościele św. Józefa po nabożeństwie w języku polskim zazwyczaj odbywa się nauka języka polskiego. Pismo polskojęzyczne w Doniecku „Polacy Donbasu”. Pojawiły się również audycje radiowe i telewizyjne m.in. *Polska Fala 30 Donbasu*. W Berdiańsku

⁷² H. Krasowska, *Mniejszość polska...*, dz. cyt.

istnieje Polskie Kulturalno-Oświatowe Towarzystwo, a w niektórych szkołach nauczany jest fakultatywnie język polski. W Makiejewce w jednej ze szkół mieści się gabinet Towarzystwa Kultury Polskiej „Polonia”. Polskiego uczy się chętnie młodzież:

Mój tata jest Rosjaninem, mama Ukrainką, a ja chyba będę Polką, bo mnie się tak podoba i język, i piosenki, i tańce (Makiejewka). Jest to język ojca i dziadka, zawsze on mi się podobał. Polski, dlatego że Polska jest naszym sąsiadem, w przyszłości mam nadzieję bywać w Polsce. Babcia moja była Polką (Zaporoże). U nas niet korniej polskich, no polskij jazyk mnie oczeń nrawitsia, choczu swoju docz otdat' na uroki polskowo jazyka. Ona mienia każdyj dzień spraszujawjet: mama ty razgawariawała z uczitielnicoj, ja choczu uczitsia, mnie oczeń nrawitsia polskij jazyk [INTERNET].

5. BUKOWINA – MOŁDAWIA

W gramotach mołdawskich z XIV–XVI wieku⁷³ pojawiają się zapożyczenia polskie, a w XVII w. rozszerza się znajomość polszczyzny. Syn miejscowego dostojnika Miron Costin (1633–1691) studiował w Barze i Kamieńcu w szkołach jezuickich (1647–53), a po zwycięstwie pod Wiedniem podarował Janowi Sobieskiemu poemat *Historyja polskimi rytмами o mołdawskiej ziemi i multańskiej* (1684)⁷⁴, w którym występują liczne nazwy i terminy rumuńskie i tureckie. Początek utworu:

Ojczyznę oplakaną i biednych mieszkańców / Mołdawskiej Ziemi powiem. Ci niegdyś od szańców / Trajanowych osiedli Dacyje oboje, Aż ich czas i długi wiek rozdzielił na troje. / Pierwszy z ziemi grodów siedm pod Węgrami byli, / Wpół z Dakami Trajanem wprowadzeni żyli, / A Moltanie od Oltu abo z gór Montanie, / Osiedli już powtórnie po pierwszym Trajanie. / Trzecia część jest Mołdawa od rzeki Mołdawy / Z jaskiń marmorejskich po morskie żuławy.

⁷³ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, I–II, Київ 1977–1978.

⁷⁴ M. Costin, *Latopis ziemi mołdawskiej i inne utwory historyczne* (oprac. I. Czamańska), Poznań 1988.

Tak tamci, jako i ci Rumynami słyną, / Niech w tym żaden nie wąpi, że od Rzymu płyną (278–9).

Na Bukowinie Karpackiej osadnictwo polskie pojawiło się w końcu XVIII w. Władze austriackie sprowadziły w 1792 r. z Bochni, Kałusza i Wieliczki górników w celu wybudowania i prowadzenia kopalni soli we wsi Kaczyka. W początku XIX w. przybywają osadnicy z innych części Małopolski oraz mówiący gwarą polsko-słowacką Górale Czadeccy do miejscowości Tereblecze, Dolne Piotrowce i Stara Huta na północy, oraz Pojana Mikuli, Plesza i Nowy Sołonec na południu. Po upadku powstania listopadowego pojawiają się z kolei na Bukowinie przedstawiciele szlachty podlaskiej zbiegłej z ziem polskich przed represjami rosyjskimi. Po rozpadzie Austrii w 1918 cała Bukowina znalazła się w państwie rumuńskim, a ośrodkiem polskości stały się Czerniowce. W 1940 północna Bukowina znalazła się w Ukraińskiej SSR. W 1945 część mieszkańców przeniosła się do Polski, a centrum polskości stała się Suczawa, gdzie po zmianach ustrojowych odbywają się polonijne festiwale i konferencje naukowe o tematyce bukowińskiej. Polacy nie stanowili tu nigdy zwartej grupy ze względu na niewielką w sumie liczebność i rozproszenie, a łączą ich mimo różnic gwarowych żywy do dziś język polski i kościół katolicki. Wypowiedź mieszkanki:

To jest polski kościół i niech po polsku bydzie i dzieciska się nauczm i nam jest tak fajno, jak to kniaź z Polski czysto po polski do nas czyta i gwari. Ale tarazika szycko wolno, a oni [księża] nam prichodzm z Polski i po ukraińsku chcom gwarić i czytać to im nie pasuje. Jako byli ruski i zamykali i nie pozwalali, to my ino po polsku się modlili i tak umiemy, a inac to trieją się uczyć [INTERNET].

Jeżeli ktoś obchodzi święta Bożego Narodzenia i Wielkiej Nocy zgodnie z kalendarzem rzymskokatolickim, „polskim” – oznacza to, że utożsamia się z polsnością: *Jasełka, pastorałki szycko u nas jak w Polsce, bo my som Poloki* – mówi mieszkanka Dolnych Piotrowiec. Działają zespoły folklorystyczne: w Dolnych Piotrowcach „Wianeczek”, Terebleczu „Dolina Seretu”, Czerniowcach „Echo Prutu” i w Starej Hucie „Dolinianka”, popularyzujące polską tradycję i folklor.

5.1. Bukowina północna (ukraińska)

CZERNIOWCE. Jak zauważają urodzeni tu K. Feleszko⁷⁵ i J. Bujak⁷⁶, w potocznym języku tego miasta dominują cechy pobliskiej ukraińskiej polszczyzny i pewne cechy rumuńskie:

- 1) Zmiany *e, o* ↔ *i/y, u; ej > y/i; er > ir*, np. *dopiero* [dopiru], *do niej* [do ni], *był* [beł].
- 2) Palatalizacje *l* [lʲ], *mʹ > mj > mń; ńs, sn > ńś, śn; śv, śp > sv, sp; č > ć*, np. *lato* [lʲato], *łśni* [łsni], *mieli* [mnieli], *śpiewa* [spiewa], *czarny* [čarny], *z nią* [zʲ niɔ].
- 3) Wahania *ś, ź, ć / sʹ, zʹ, cʹ / sj, zj, cj / zj*, np. *siano* [sjanu], *zielony* [zʲelʹony] / *zjadła* [zʲadła].
- 4) Krtaniowe dźwięczne *h*, jak w ukraińskim, np. *harhar* ‘łobuz’.
- 5) Frykatywne *rz* [rʲ], *strz > (sz)cz*, np. *wierzba* [vʲirʲba], *trzeba* [čeba], *mistrz* [mišč].
- 6) Formy pl. typu *duch-i, much-i*; mieszanie rodzajów *chłopcy były / siostry byli* itp.
- 7) Konstrukcje *za tym* ‘o tym’, *stoi w książce, jeść z łyżką, nie mam chleb* (germanizmy).

STOROŻYNIEC. Urodzona w pobliskiej Pance Helena Krasowska opracowała miejscową gwarę⁷⁷, a wraz z Z. Greniem⁷⁸ obszerny słownik Górali Bukowińskich (Stara Huta, Dolne Piotrowce i Tereblecze) oraz w rumuńskiej części Bukowiny (w dolinie Sołońca). Obok leksyki polskiej i słowackiej występują tu liczne zapożyczenia rumuńskie, ukraińskie, mniej niemieckie i rosyjskie. Z języka ogólnopolskiego pochodzi słownictwo religijne, kulturowe i rodzinne. Zachowują się też liczne wyrazy gwarowe z Małopolski,

⁷⁵ K. Feleszko, *Język polski na Bukowinie do 1945 roku. Zarys problematyki*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VI, 1991.

⁷⁶ J. Bujak, *Polszczyzna Bukowińczyków*, [w:] *W kręgu dawnej polszczyzny*, Kraków 2016, s. 11–26.

⁷⁷ H. Krasowska, *Górale polscy na Bukowinie...*, dz. cyt.

⁷⁸ Z. Greń, H. Krasowska, *Słownik górali polskich na Bukowinie*, Warszawa 2008.

południowego Śląska i Czadeckiego oraz tzw. karpатыzmy (terminologia pasterska), pochodzenia rumuńsko-albańskiego.

5.2. Bukowina południowa (rumuńska)

SUCZAWA jest centrum kulturowym, licząca ok. 2500 osób Polonii rumuńskiej. Gwary polskie w tym regionie opisali skrupulatnie E. Deboveanu i S. Gogolewski⁷⁹, stwierdzając obok rumunizmów i ukrajinizmów dobre zachowanie cech rodzimych. Ważniejsze osobliwości:

- 1) Tendencja do poszerzenia, rzadziej zwężenia /e/: *čämu, däska, ostr'äfka* obok *b'ěl'izna, l'ėje*.
- 2) Nosowość przed szczelinową, np. *m'įso, gęsior, gųś, brözove, kųsać*; denazalizacja w wygłosie.
- 3) Spółgłoski miękkie i zmiękczone [p'], [b'], [v'] [s'], [z'], [c'], [l'], [n], np. *kum'is'ĩa, fuz'ĩa*.
- 4) Fonetyka udźwięczniająca: *abyγm'ot* 'abych miał'.
- 5) Przymiotnik nom. masc. na *-yj*; comparativus z rum. *mai*, np. *ona je maj młoda* (młodsza)
- 6) Czasownik: copula uogólniona *ja je, oni je*; tryb przypuszczający: *ja by robił; jak by ja n'e był*.
- 7) Osobliwości składniowe: *tyń Vołox je dobryj kowal; obciram stuł z šmato*; spójnik *že* 'który'.
- 8) Liczne zapożyczenia ukraińskie, rumuńskie, niemieckie i węgierskie.

5.3. Mołdawia

Dzisiejsza Republika Mołdowa obejmuje wschodnią część historycznej Mołdawii, położoną między Prutem a Dniestrem, czyli dawną Besarabię, którą tak wspomina po latach Stanisław Makowiecki „Ten piękny i daleki już kraj

⁷⁹ E. Deboveanu, S. Gogolewski, *Przegląd gwar polskich na terenie Rumunii*, „Język Polski”, 46, 1966, s. 112–131; E. Deboveanu, *Polska gwara górali bukowińskich w Rumunii*, Wrocław 1971.

ziem czarnych jak miał węglowy, łąnów kukurydzianych bez początku ani końca, stert słomy na horyzoncie jak egipskie piramidy, cumulusów, które eksplodują w szafirowej głębi nad morzem płomiennych kwiatów słonecznikowych”⁸⁰. Ludność polska napływała tu głównie z Podola, na większą skalę w XIX w. (spis 1897). Dziś spośród 2383 Polaków język polski zna ok. 400 osób. Słyszyc się go w kościołach (Kiszyniów, Bielce, Raszków, Kamionka, Rybnica, Styrca, Tyraspol, Bendery), na festiwalu „Polska wiosna w Mołdawii”, kursach, niektórych szkołach, kilku polskich domach kultury. Polacy mieszkają nawet w tureckiej Gagauzji (Komrat, zespół „Polacy Budziaku”). Polskie nazwiska w Mołdawii z XIX–XX w. (najczęstsze na *-(ow)ski*, *-ko*, *-(cz)-uk*, *-ko*) opracowała skrupulatnie E. Palinciuc-Dudek⁸¹, wskazując na widoczne w ich pisowni pewne osobliwości pdw.kresowe, m.in. redukcje nieakcentowych *e*, *o*, dyspalatalizacje, fonotaktyka.

UWAGI KOŃCOWE

Poczynając od Porfirogenety, źródła historyczne dokumentują kontakty Łędzan/Lachów/Polaków z Rusinami, przodkami Ukraińców (przesiedlenia, ekspansje osadnicze), czego świadectwem są wzajemne zapożyczenia oraz polsko-ruski grafolekt w XIV–XVI wieku, a po unii lubelskiej osadnictwo polskie na ziemiach ukraińskich Rzeczypospolitej. Śladem sięgającego średniowiecza osadnictwa z Mazowsza jest określenie *Mazurzy* na mieszkańców wsi chłopskich (mimo że większość ich cech gwary i dane historyczne wskazuje na Małopolskę). Natomiast język i obyczajowość wsi szlacheckich jest bliższy polszczyźnie ogólnej. Jedne i drugie wykazują wpływ ukraiński, który obok zapożyczeń i kalk podtrzymuje archaizmy. Już w średniowieczu rozpoczęła się polonizacja Rusi Czerwonej zwłaszcza miast (Lwów, Przemyśl, Drohobycz), a pośrednim

⁸⁰ S. Makowiecki, *Mamałyga, czyli słońce na stole*, Kraków 1976, s. 13.

⁸¹ E. Palinciuc-Dudek, *Nazwiska i imiona Polaków z Kiszyniowa i okolicy w XIX–XX wieku*, Kraków 2011.

świadectwem osadnictwa polskiego była sieć parafii rzymskokatolickich⁸² czyli „polska/lacka wiara”.

Dzięki rozpoczętym w połowie XIX w., a prowadzonym dziś intensywnie badaniom zespołu profesora Janusza Riegera (któremu przy tej okazji dziękuję za przeczytanie i cenne uwagi na temat tego tekstu), południowo-wschodnia polszczyzna doczekała się bogatej dokumentacji i wstępnej syntezy⁸³. Na opracowanie czekają kolejne słowniki regionalne, a w przyszłości atlas polskich gwar kresowych.

WYKAZ SKRÓTÓW BIBLIOGRAFICZNYCH

ABS	–	„Acta Baltico-Slavica”, Warszawa.
AGZ	–	Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie, Lwów 1868–1906.
JP	–	„Język Polski”, Kraków.
JPKW	–	<i>Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich</i> , Warszawa.
JPU	–	<i>Język polski na Ukrainie w końcu XX</i> , (red.) J. Rieger, I. Cechosz, E. Dzięgiel, I 2002, II 2007, Warszawa–Kraków.
MAGP	–	<i>Mały Atlas gwar polskich</i> , I–XII, Wrocław 1957–1970.
Nestor	–	<i>Повість времньх лет</i> , Сакт-Петербур 1999 (tzw. Nestor).
PF	–	„Prace Filologiczne”, Warszawa.
PJ	–	„Poradnik Językowy”, Warszawa.
PSS	–	„Z Polskich Studiów Sławistycznych”, Warszawa.
RKJ	–	„Rozprawy Komisji Językowej”, Łódź.
RS	–	„Rocznik Sławistyczny”, Kraków.
SFPS	–	„Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, Warszawa.
SPK	–	„Studia nad Polszczyzną Kresową”, Warszawa.
SS	–	<i>Słownik staropolski</i> , I–XI, Kraków, 1953–2005.
SSUM	–	<i>Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.</i> , I–II, Київ 1977–1978.

⁸² S. Litak, *Atlas Kościoła Łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin. 2006

⁸³ E. Dzięgiel, *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa 2003.

The South-Eastern border of the Polish language

SUMMARY

Starting from Porphyrogenetos, historical sources document the contacts of Lendians/Lachs/Poles with Ruthenians, the ancestors of the Ukrainians (instances of displacement and of settlement-related expansion), which is attested by the mutual borrowings and the Polish-Ruthenian grapholect in the 14th–16th century, and after the Union of Lublin – the Polish settlements in the Ukrainian lands of the Rzeczpospolita. A mark of the Mazowsze settlements, which date back to the Middle Ages, is represented by the term “Mazurzy” that is used to refer to the residents of peasant villages (even though the majority of their dialectal features and the historical data indicate the Małopolska region), whereas the language and the customs of the villages of noblemen is more closely related to the general Polish language. Both the former and the latter manifest Ukrainian influence, which apart from borrowings and calques preserves archaic terms. Apart from common features, the South-East borderland dialects manifest a territorial variety: (1) The Polonisation of Red Ruthenia, especially of cities (Lwów, Przemyśl, Drohobycz), began already in the Middle Ages. (2) In the 16th–17th century the Polish language expanded in Volhynia, (3) in Podolia, (4) in Kiev and in the Dnieper region, and (5) in the 18th–19th century – in Bukovina and Moldova. An indirect testimony of Polish settlement is furnished by the network of Roman Catholic parishes i.e. the “polska (laska) wiara”.

Słowa kluczowe: polszczyzna kresowa, Ruś, Ukraina, Wołyń, Podole, Bukowina.

Key words: border Polish, Ruthenia, Ukraina, Volhynia, Podolia, Bukovina.